

આ પુસ્તક મુખ્ય છલાકાના તથા ગાયકવાડી રાજ્યના કેળવણી
ખાતાએ ઇનામ અને લાયગેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.

સુશીલ

127 યાને

બાળ સદ્બોધ.

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર

બળદેવરામ મોતીરામ વ્યાસ.

આસિ. ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર. ખેડા વિભાગ.

સને ૧૯૨૧.

કિંમત ૦-૭-૬.

૯૩૯૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૩૫૧ યર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૬ ૨૦૧૧

વિષય મ ૩૪ : ૮૪૪ : ૫૭૪

આ પુસ્તક મુખ્ય ઇલાકાના તથા ગાયકવાડી રાજ્યના કેળવણી
ખાતાએ ઇનામ અને લાયજેરી માટે મંજૂર કર્યું છે.

સુશીલ.

યાને

બાળ સદ્બોધ.

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર

બાળદેવરામ મોતીરામ વ્યાસ.

આસિ. ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર. ખેડા વિભાગ.

નવો ભાટવાડો—નડીઆદ.

સને ૧૯૨૧.

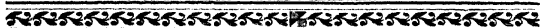
આવૃત્તી પાંચમી.

પ્રત ૨૦૦૦

કિંમત રૂ. ૦-૭-૬.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીમઘટ-સંગ્રહ
૬૭૮૧

મુદ્રિત ૧૯૬૭ના ૨૫ મા

પ્રસિદ્ધ કરનાર

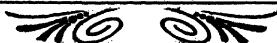
અળદેવરામ માતીરામ વ્યાસ.

પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઠેકાણું

નવો બાટવાડો—નડીઆદ.

સને ૧૯૬૭ના ૨૫ મા એક્ટ મુજબ કર્તાએ સર્વ હક સ્વાધીન
રાખ્યા છે.

મુદ્રત-મોઠાના પુલ ઉપર આવેલા “શંકર” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
નારાયણરાવ લક્ષ્મણરાવ નીકમે છાપ્યું.

અનુક્રમણિકા.

- પ્રકરણ ૧ છું—કાષ્ટની અદેખાઈ કરવી નહિ... .. ૧ થી ૫.
- પ્રકરણ ૨ છું— } પરાંપકાર કરવો... ..
 } પરાંનંદાથી દૂર રહેવું... .. ૫ થી ૧૩.
- પ્રકરણ ૩ છું—ખંત... .. ૧૩ થી ૧૯.
- પ્રકરણ ૪ થું—અપકારને બદલે ઉપકાર... .. ૧૯ થી ૨૨.
- પ્રકરણ ૫ યું—નહારા સ્વભાવથી થતાં નુકસાન... .. ૨૨ થી ૨૫.
- પ્રકરણ ૬ ડું—કામ કરવામાં વ્યવસ્થા રાખવી... .. ૨૫ થી ૩૦.
- પ્રકરણ ૭ યું—હરામનું ખાવાની દાનત રાખવી નહિ... .. ૩૦ થી ૩૨.
- પ્રકરણ ૮ યું—મુલતવી રાખવાનાં માહાં ફળ... .. ૩૨ થી ૩૬.
- પ્રકરણ ૯ યું—ત્રેવડ... .. ૩૬ થી ૪૧.
- પ્રકરણ ૧૦ યું—કાષ્ટની મશ્કરી કરવી નહિ... .. ૪૧ થી ૪૩.
- પ્રકરણ ૧૧ યું—શક્તિ વિચારી કામ કરવું... .. ૪૩ થી ૪૭.
- પ્રકરણ ૧૨ યું—પારખી આશ સહ નિરાશ... .. ૪૭ થી ૫૦.
- પ્રકરણ ૧૩ યું—ખોટા વહેમો, જુગાર તથા પુશ્ચાતથી
 દૂર રહેવું, કંજુસાઈ કરવી નહિ... .. ૫૦ થી ૬૦.
- પ્રકરણ ૧૪ યું—દહતા... .. ૬૦ થી ૬૮.

પ્રસ્તાવના.

આ જગતમાં પ્રત્યેક મનુષ્યની ઉન્નતિ વા અવનતિનો મુખ્ય આધાર તેના પોતાના ચારિત્ર્ય ઉપર રહેલો છે. જે મનુષ્યનું જે પ્રકારનું ચારિત્ર્ય તે પ્રકારે તે ઉન્નત વા અધમ થઈ શકે છે. આ કારણથી જ્યારે મનુષ્યનું પોતાનું ચારિત્ર્ય બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું હોય ત્યારેજ તેના જીવનનું સાર્થક થયું એમ ગણી શકાય.

ચારિત્ર્ય—અંધારણુનો ખરેખરો આધાર નીતિ-ધર્મની કેળવણી ઉપરજ રહેલો છે. અલખત, માનસિક કેળવણી તેમાં કેટલેક દરજ્જે સહાયભૂત નીવડે છે; છતાં પ્રધાનપદ તો નીતિ-ધર્મની કેળવણીનેજ ધટે છે. આ નીતિની કેળવણી કેવા પ્રકારે આપવી જોઈએ એ સંબંધમાં વિવિધ દ્રષ્ટિ-મિંદુથી વિચાર કરી શકાય. છતાં તેની શરૂઆત છેક બાળપણથીજ થવી જોઈએ. એ સંબંધમાં ભાગ્યેજ એ મત હોઈ શકે. કારણ, નાનાં બાળકોનું મગજ મીઠુ જેવું હોય છે, અને તેથી તેમાં જે જે સંસ્કારો પાડવામાં આવે છે તે ચિરસ્થાયી બને છે. આ સંસ્કારો જો સદ્ગુણજન્ય હોય છે, તો તે આખી જીંદગી પર્યંત હિતકારક અને ઉપકારક થઈ પડે છે.

વળી નીતિ-ધર્મ જેવા મહાન્ વિષયના શિક્ષણની સફળતા અર્થે જે વિષય બાળકની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે તેનું સ્વરૂપ ઘણું સરળ અને રસિક હોવાની ખાસ જરૂર છે. આથી ઉલટું જે નીતિના માત્ર નિયમો થોજી કાઢીને ઉપદેશરૂપે તેમની આગળ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે તો તે કેવળ નિરસ થઈ પડવા સુંબવ છે, કેમકે તાત્ત્વિકમોધને યદ્યપુ કરવા પુરતી તેમની માનસિક શક્તિઓ વિકસિત થયેલી ન હોવાના પરિણામે ઉપદેશના નિરાળા સ્વરૂપને તેઓ ભાગ્યેજ યદ્યપુ કરી શકે છે. આવી બા-બતોમાં તો જનસ્વભાવના એક પ્રકારના સામાન્ય વલણને અનુસરવું એજ વધારે લાભદાયી હોઈ શકે. મનુષ્ય સ્વભાવનું અવલોકન કરનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેમાં રહેલું એક ખાસ લક્ષણ જે માલમ પડી આવે એવું છે તે એ છે કે, મનુષ્યને પોતાથી ઈતર એવાં જનસ્વભાવનાં ચિત્રો અવલોકવાં બહુજ ગમે છે. તેમાંજે વળી નાનાં બાળકો તો એ પ્રકારની વાર્તાઓમાં અતિશય રસ લેતાં માલમ પડે છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારની હોઈ બાળકોના મનનું ઉપરોક્ત વલણ લક્ષમાં રાખી તેમને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળે

અને તેમના હૃદયની શુભ લાગણીઓ ઉત્તેજ્ય એ હેતુથી આ જાતના પુસ્તકની રચના કરવામાં આવી છે.

બાળકોના મગજને ગુચેવાડામાં નાખે તથા તેમને અશ્ચિર કે નિરસ થઇ પડે એવી કેવળ અસંભવિત કે કલ્પિત વાર્તાઓનો આ પુસ્તકમાં બીજા કુલ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. એથી ઉલટું આ પુસ્તકમાં જે જે દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યાં છે તે દુનિયામાં ધણે ઉંકાણે બનતાં હોય એવાં છે એટલું જ નહિ, પણ તેમાંનાં કેટલાંક તો ભેખકે પ્રત્યક્ષ અવલોકેલાં છે.

વળી આ પુસ્તકની રચના બાળક અને બાળકીઓ બંનેને એક સરખી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે એ હકીકત લક્ષમાં રાખી કરવામાં આવી છે. તેમજ તેઓ સહેલાઈથી સમજી શકે એવા હેતુથી પુસ્તકની ભાષા બની શકે એટલી સાદી અને સરળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત એકજ વખતના વાંચનથી આખી વાર્તા બાળકોના મનમાં રમી રહે એટલા માટે વાર્તાઓને બની શકતા ટુંકા અને રસિક રૂપે આલેખવામાં આવી છે.

અત્રે એ પણ વિચારવું ધટે છે, કે હાલ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાલતી વાચનમાળામાં બાળકોને નીતિનું શિક્ષણ મળે એ પ્રદારે કેટલાએક પાઠોની યોજના કરવામાં આવી છે. આમ છતાં વાચનમાળાનો ઉદ્દેશ બાળકોને કેવળ એ એકજ દિશામાં દોરવાનો ન હોવાથી બાળકોના ચિત્તને તે વિવિધ દિશામાં દોરે છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી આ કેવળ નીતિ-વિષયક પુસ્તક બાળહૃદયને પોતા પ્રતિ આકર્ષિ તેમાં બીજા રૂપે રહેલી સદ્ગુણજનક ભાવનાઓને પોષી ઉત્તેજિત બનાવવાના કામમાં કેટલેક દરજ્જે ઉપયોગી થઈ શકશે એવી આશા છે.

છેવટે, આ પુસ્તકમાં આલેખેલાં જીવંત જીવંત દૃષ્ટાંતો મનુષ્ય અંતઃકરણને પરોપકાર, સત્ય, દયા, દૃઢતા, ત્રેવડ, ખંત, આચર, નિયમિતપણું, અપકાર પ્રતિ ઉપકાર એ આદિ ઉચ્ચ ભાવનાઓ પોષવામાં અને નિંદા, અદેખાઈ, ચાડીચુગલી, અસત્ય, દંભ આદિ દુર્ગુણજનક અનર્થકારી અધમ ભાવનાઓને હૃદયમાંથી નિર્મૂળ કરવામાં કોષપણુ અંશે સહાયજન નીવડશે તો ભેખકને પુસ્તક રચના માટેનો મૂળ ઉદ્દેશ કોષપણુ પ્રકારે નિરર્થક થયો ભેખાશે નહિ.

મસ્તુ ! [તથાસ્તુ !]

કર્તા.

ચોથી આવૃત્તીની પ્રસ્તાવના.

મૂળ પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવ્યા મુજબ સદર્જી અંથની ચોથા કદર ચવાથી આ ચોથી આવૃત્તી બહાર પાડવા મુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. મૂળ ઇભારતમાં કશો ફેરફાર કર્યો નથી. કાગળની બેહુદ મોંઘવારીને લીધે ઉત્તર વિભાગના મેં એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે પોતાના અંગ્રેજી પત્ર નં. ૧૧૦૮૮ તા. ૨૧-૨-૧૮થી આ આવૃત્તીની કિંમત રૂ. ૦-૬-૦ ઉપરથી વધારી રૂ. ૦-૭-૬ રાખવા પરવાનગી આપી છે. તે બદલ તેઓ સાહેબનો ઉપકાર થયો છે. આશા છે કે આ આવૃત્તીની યુજ પશુ અગાઉની પેઠેજ ચાલુ રહેશે. તા. ૧-૩-૧૮.

નાગરવાડે, નડીઆદ.

કર્તા.

સુશીલ

વાને

બાળ સદ્બોધ.

પ્રકરણ ૧ હું.

કોઈની અદેખાઈ કરવો નહિ.

સુંદરપુર કરીને એક નગર હતું. એ નગરની ભાગોળમાં ભાતભાતની વનસ્પતિથી ખીલી રહેલો સુંદર કુદરતી બગીચો હતો. આ બગીચાના મધ્ય ભાગમાં અલકગંગા નામે નદી આવેલી હતી. તેમાં ગંગાજળ સરખું નિર્ભળ પાણી બારે માસ વહ્યા કરતું હતું. આ નદીના કિનારા ઉપર ઘોડે દૂર ઉંચા ટેકરા ઉપર એક નિશાળનું મકાન હતું. નિશાળના આંગણમાં એક સુંદર મનોહર બગીચો હતો, અને તેમાં આંખાનાં વૃક્ષો ઝુકી રહ્યાં હતાં. ઉનાળામાં એક દહાડો સાંજે નિશાળ છૂટયા પછી બે છોકરા આ આંગણમાં આવેલા એક આંખાના ઝાડ નીચે બેઠા હતા. તેમનાં મુખ નદી તરફ હતાં. આ વખતે શીતળ સુગંધીદાર પવનની મંદમંદ લહેર આવતી હતી. વનની અંદર તરેહ તરેહનાં પક્ષીઓ કિલકિલાટ કરી રહ્યાં હતાં. આવા આનંદદાયક સ્થળે આ છોકરા વાતોમાં યુથાયા હતા. તેઓ બંને એકજ વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા હતા. તેમની વાતચીત કેવા પ્રકારની હતી તે આપણે તપાસીએ.

છગન—અહ્યા મગન, આજે આપણા મહેતાજી સાહેબ પેલા દેવપ્રસાદનાં કેટલાં બધાં વખાણુ કરતા હતા ? શું એના જેવો હોશિયાર છોકરો આખી નિશાળમાં નથી ? એની કોપીબૃક હાથમાં લઈતેમણે આખા વર્ગને દેખાડી, અને એના જેવા મરોડવાળા સફાઈખંધ અક્ષરો લખવા સર્વને સૂચ્યું એ તને યાદ છે વા ?

મગન—હા બાઈ હા, મને સવળું યાદ છે. આપણા શિક્ષકને ખબર ક્યાં છે, કે દેવપ્રસાદમાં કાંઈ માલ નથી. દરરોજ સવારથી સાંજ લગી માથાકૂટ કરી દુઃખે પાપે આવા અક્ષરો લખતાં શીખ્યો, એમાં તે

એણે શી બહાદુરી કરી ? છગન તને ખબર છે, કે આજથી દોઢેક વર્ષ ઉપર એના અક્ષર એવા નહારા હતા કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ. પ્રથમ એણે કોપીયૂઝના જેવી કાગળની નોટ બાંધી, અને પછી તેમાં કોપીયૂઝનાં વાક્યો બહુ ચીપીચીપીને લખતો. એકએક શબ્દ ને વાક્ય સેંકડોવાર એવી રીતે કાગળ ઉપર લખ્યાં ત્યારે હવે આટલી લાંબી મુદતે બાઇસાહેબ કોપીયૂઝમાં મરોડદાર સદાઇખંધ અક્ષરો લખતાં શીખ્યા, એમાં તે એણે શું પરાક્રમ કર્યું કે મહેતાજી સાહેબે બધા છોકરા દેખતાં એનાં આટલાં બધાં વખાણુ કર્યાં !

છગન—બાઈ, મગન તું કહે છે તે અક્ષરે અક્ષર ખરું છે. જે એથી અડધી માથાફાડ અક્ષર પાછળ આપણે કરીએ, તો એના કરતાં પણ સરસ અક્ષર જોતજોતામાં લખી શકીએ. ખરું પૂછો તો એનામાં કંઈ માલ નથી. બીજા વિષયોમાં પણ તે બહુ હોશિયાર નથી. એના કરતાં વધારે હોશિયાર છોકરા આપણા વર્ગમાં પડ્યા છે. એતો બહુ વૈતરું કરી ફાવી જાય છે.

આ વખતે આપણી વાર્તાનો નાયક સુશીલ નામે એક ઉપલા ધોરણનો છોકરો એક નજીકના આશોપાલવના ઝાડ નીચે બેઠો હતો. એ નાતે બ્રાહ્મણ હતો. સુશીલમાં તેના નામ પ્રમાણે ઉત્તમ ગુણો હતા. એના પિતા એને નાતો મૂકી ગુજરી ગયા હતા. એની માતાનું નામ સદ્ગુણી બાઈ હતું. તે ગરીબ હોવાથી મહેનત મજૂરી કરી પોતાનું તથા બાળકનું ગુજરાન ચલાવતી અને બાળકને ઉછેરતી. સદ્ગુણીબાઈનાં પિએરીઆં બહુ ઉંચા ગુણુવાળાં હતાં. તેથી તેનામાં કુદરતી રીતેજ ઉંચા ગુણો હત્યા હતા. વળી તે મહેનતુ અને બહેલી હતી. તેણે ધણું પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. સદ્ગુણીબાઈના સઘળા ઉંચા ગુણો કુદરતે આ બાળકને વારસામાં આપ્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ સદ્ગુણીબાઈ પોતાના બાળકના ઉંચા ગુણોનું પોષણ કરવામાં જરા પણ દુર્લક્ષ રાખતી નહિ.

સુશીલે પેલા બંને બાળકોની વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી. તેણે વિચાર્યું કે આ બંને બાળકોને ખોટી હરિફાઈ અથવા બીજાની ઇર્ષા કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. તેમને સારે રસ્તે દોરવવાની ફરજ સમજી તે તેમની પાસે જઈ ઠાવકા મોથી કહેવા લાગ્યો કે મેં તમારી બધી વાતો સાંભળી છે. એ સંબંધી મારે તમને કંઈ શિખામણ આપવાની છે, મારે હું ભાંચી ઉઠીને અહીં આવ્યો છું. છગન અને મગને તે સાંભળવાની ઇચ્છા દર્શાવવાથી તેમને તેણે રોલ અને નમ્રતા સાથે નીચે પ્રમાણે બોધ કરવા માંડ્યો.

બંધુઓ, દેવપ્રસાદને માટે તમે જે વિચાર બાંધો છો, તેમાં મોટી ભૂલ થાય છે. દેવપ્રસાદ બહુ બલો છોકરો છે. આજે તમારા મહેતાજી સાહેબ એનાં વખાણુ કરતા હતા, એ જાણી મને આનંદ થાય છે. મને યાદ છે કે આપણા મોટા મહેતાજી સાહેબ પણ એનાં ધણીવાર વખાણુ કરે છે. જ્યારે જ્યારે તેઓ એ વર્ગ તપાસે છે, ત્યારે ત્યારે ખીજા વર્ગોના છોકરા આગળ એનાં વખાણુ કરે છે. તે ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે એ ખરેખર વખાણુને પત્રજ છે. એના અક્ષર સારા આવતા ન હતા, તેથી અક્ષર સારા થતાં લગી એણે અખંડ ઉદ્યોગ કર્યો; એથી એનો આગ્રહી સ્વભાવ જણાઈ આવે છે. કોઈ પણ વિષયમાં સ્વાભાવિક શક્તિ એાછી હોય તો ખૂબ મહેનત કરી તે શીખી લેશે, એ કોઈ પણ પ્રકારે નિંદાને પાત્ર નથી. આપણા મોટા મહેતાજી સાહેબ વારંવાર કહે છે કે એક માણસ ગમે તેવો હોશિયાર હોય, પણ જો તે આજસુ અગર નિરત્સાહી હોય, તો તેના કરતાં એાછી બુદ્ધિવાળો પણ ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી માણસ હંમેશાં આગળ વધે છે અને સારી નામના મેળવે છે, તથા જે ધંધો કરે તેમાં ફાવે છે. વળી તમારે એક ખીજા વાત યાદ રાખવાની છે કે પારકાના સારા ગુણો જોઈ તેનું અનુકરણ કરવું તથા તેનાં વખાણુ કરવાં જોઈએ. ઉદાર દીલના માણસો હંમેશાં પારકાના સારા ગુણો જોઈ રાજી થાય છે, અને તેની સ્તુતિ કરે છે. એથી ઉલટું નીચ વૃત્તિનાં માણસો પારકાના સારા ગુણો જોઈ તેની અદેખાઈ કરે છે, તથા તેનાં વખાણુ કરવાને બદલે છિદ્રો સોંધી કાઢે છે.

યાદ રાખજો કે પારકી અદેખાઈ કરનારને પોતાનેજ હંમેશાં નુકસાન થાય છે. થોડા દિવસ ઉપર હું એક સંન્યાસીનું બાપણુ સાંભળવા ગયો હતો. તેમણે એક દૃષ્ટાંત આપ્યું હતું, તે તમને બહુ ઉપયોગી હોવાથી કહી સંભળાવું છું.

નંદપુરી કરીને એક નગર હતું. તેમાં પ્રતાપસોંગ અને ભૂપતસોંગ નામના બે ગરાશીખા હતા. તે બંને કાકના દીકરા હોવાથી વારસામાં તેમને લગભગ સરખી મિલકત મળી હતી, અને ઘર પણ પાસે પાસે હતાં. આ કુટુંબની આખર ઇજત સારી હતી, તથા બાપદાદાના વખતથી નાતની પટેલાઈ પણ તેમને વારસામાં મળી હતી. પટેલાઈ કરવા તરફ પ્રતાપસોંગનું બક્ષ ખીલકુલ નહતું. સવારે ઉઠે ત્યારથી તે સાંજ સુધી તે તથા તેના ઘરનાં માણસ ઉત્સાહથી પોતાના ખેતીના ધંધા પાછળ લાગતાં. ભૂપતસોંગનો સ્વભાવ આથી કેવળ ઉલટો હતો. વારસામાં મળેલી મિલકતની

જરાએ દરકાર ન કરતાં નાતની પટેલાઈ કરવામાંજ તે પોતાનો વખત ગાળતો. કેટલાક નીચ માણસો આવીને રાજ તેને ઘેર ભરાતા. અતે તેઓ નાતગતના માણસોની અદેખાઈ તથા નિંદા કરવામાં પોતાનો વખત ગાળતા. દેખાદેખીથી તેનાં ઘરનાં માણસો પણ એવીજ રીતે પોતાનો વખત ગાળવા લાગ્યાં. આથી તેની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડવા લાગી. આથી હલકું પ્રતાપ-સીંગની સ્થિતિ દિવસે દિવસે સુધરતી ગઈ. જેમ જેમ પૈસા એકઠા થતા ગયા તેમ તેમ તે ખેતરો ખરીદ કરવા લાગ્યો. અદેખો ભૂપતસીંગ આ સહન કરી શક્યો નહિ. ધંધા તરફની બેદરકારીને લીધે તેની પાસે ખીલકુલ પૈસા ન હતા. છતાં પોતાના કરતાં પ્રતાપસીંગ પાસે વધારે મિલકત છે એમ લોકો જાણે તે તેનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ, તેથી દેવું કરીને પણ પોતે કેટલાક ખેતર ખરીદ્યાં. પ્રતાપસીંગે પોતાના માઆપ પાછળ પોતાની સ્થિતિને અનુ-સરી વિવેકસર ખર્ચ કરેલું, તેથી ભૂપતસીંગના મનમાં એમ થતું કે આરે પ્રસંગ આવે કે બહુજ ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાતિભોજન આપી નાત જાતમાં વાહવા બોલાવી પ્રતાપસીંગને હલકો પાડું. આવા વિચારો કરે છે એવામાં એની મા મરી ગઈ, તેથી શેઠન ત્યાંથી નાણાં ઉપાડી બહોળે હાથે પૈસા ઉઠાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ ભૂપતસીંગ અને એના અદેખા સોબતી-ઓએ આ જ્ઞાતિભોજનનો પ્રતાપસીંગે આપેલા જ્ઞાતિભોજન સાથે મુકાબલો કરી તેને હલકો પાડવામાં મણા રાખી નહિ. પરંતુ પ્રતાપસીંગ આવી અદેખાઈની જરાએ દરકાર કરતો નહિ. એક વખત પ્રતાપસીંગે પોતાના ઘરને ઘોળાવ્યું રંગાવ્યું તથા કેટલુંક સમારકામ કરાવ્યું, તેથી જે જુએ તે ઘરને વખાણતું. ભૂપતસીંગને આથી એટલી બધી અદેખાઈ આવી કે તેણે કરજે નાણાં કાઢી પોતાના ઘરને અગાશી તથા છગ્ગ કરાવ્યાં, અને સરસામાનથી શણગાર્યું. વળી પોતાના દીકરાને પરણાવ્યો ત્યારે તો આખી નાતમાં કોઈએ નહિ ચઢાવેલો એવો વરઘોડો ચઢાવ્યો. જ્યાં સુધી કોઈ પણ નાણાં ધીરનાર મળ્યો ત્યાં સુધી તેણે પ્રતાપસીંગને તથા નાત જાતના આગળ પડતા માણસોને હલકા પાડવામાં બાકી રાખી નહિ. કોઈ કોઈ વખત તો એમ બનતું કે કેટલાક માણસો તો કોઈની પણ સાથે સરસાઈ કરવાના હેતુ સિવાય અમુક કાર્યો દરતા; પરંતુ અદેખો ભૂપતસીંગ નજીવી આબતોમાં પણ એમ માની લેતો કે પોતાના ઉપર સરસાઈ મેળવવાના હેતુથી તેમણે તે કામો કર્યાં છે. કોઈ પણ માણસનાં વખાણ તે સહન કરી શકતો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ જેનાં વખાણ થાય તેને કોઈ પણ પ્રકારે હલકો પાડવાને તે ચૂકતો નહિ. આ સંબંધાતું પરિણામ એ

ચાલુ' કે તે પોતે જેમ સામા માણસોની અદેખાઈ કરતો તેમ સામા માણસો પણ તેની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. નાતજનતમાં તે ઘણા જાણીની આંખે ચઢ્યો હતો. એક દિવસ જમણવાર વખતે નાતમાં મારામારી થઈ, તેમાં તેને નાતને પટેલ જાણીને સામાવાળાએ કોર્ટમાં ધસડ્યો. હવે વકીલ રોકવા જેટલી પણ તેની શક્તિ રહી નહતી. ઘણાખરા માણસો ચેતી ગયા હતા કે તેની તમામ મિલકત વેચતાં છતાં પણ તેનું કરજ અદા થઈ શકે એમ નથી, તેથી તેને કોઈ ધીરનાર મળ્યું નહિ. છેવટે પ્રતાપસીંગને દયા આવવાથી તેણે નાણાં ખરચી તેના બચાવ કર્યો, અને તે નિર્દોષ થઈ છૂટ્યો. હવે ભૂપતસીંગની પુરેપુરી પડતી આવી ચુકી હતી. એક પછી એક લહેણદારે તેની સામે દાવા કર્યાં, અને કેટલાકે તો લહેણું વસુલ કરવા તેને કેદમાં બેસાડ્યો તથા તેની બધી મિલકત હરાજ કરાવી. જે પ્રતાપસીંગની અદેખાઈ કરવામાં રાત દિવસ તત્પર રહેતો, અને જે નાતજનતમાં પણ કોઈ પોતાના કરતાં વધારે નામના મેળવી જાય, તે સહન કરી શકતો નહિ, તેનું કુટુંબ આજે અનાજ વિના ટળવળવા લાગ્યું, તથા પોતે પણ હેરાન હેરાન થઈ ગુજરી ગયો.

ભાઈઓ ! પારકી અદેખાઈ કરવાનાં ફળ આવાં છે. પારકાના સારા ગુણો જોઈ તે ગ્રહણ કરવાને બદલે ઉલટી તેની અદેખાઈ કરે તેનાં આવાંજ પરિણામ આવે એ ખાત્રી રાખજો. આ બોધની તે બંને છોકરાઓ ઉપર ઘણીજ સારી અસર થઈ. તેમણે સુશીલને કહ્યું કે હવેથી અમે તમારી શિખામણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તશું.

પ્રકરણ ૨ ભું.

પરોપકાર કરવો; પરનિંદાથી દૂર રહેવું.

સુશીલ આ છોકરાઓને આવો ઉત્તમ બોધ કર્યા પછી પોતાના ઘર તરફ જતો હતો, એવામાં તેણે એક લીમડાના ઝાડ તળે ઝોટલા ઉપર એક છોકરાને પડેલો દીઠો. તે લુલો હતો, અને બીજા માગી પોતાનું પેટ ભરતો હતો. તેને આ વખતે તાવ આબ્યો હતો, તેથી અરરર અરરર એવી બૂમો માડતો હતો. સુશીલનું ધ્યાન તરત તે છોકરા તરફ ખેંચાયું. તે તેને ખાસે બોલ્યો, અને પૂછ્યું કે ભાઈ તું કોણ છે અને આમ બૂમો કેમ પાડે છે ? પેલા માંદા છોકરાએ જવાબ આપ્યો કે હું કેળી છું, અને મારું નામ બીખો છે. મારાં માખાપ ગરીબ હતાં. તેઓ મને નાનો મૂકીને ગુજરી

ગયાં છે. એક દિવસ દેવ કાપથી એક ગાડી નીચે આવી જવાથી મારે પહે ખોડ આવી છે, અને તેથી હું ધીમે ધીમે જ્યાં ત્યાં ફરીને દુઃખે પાપે દિવસ ગુમરાઈ છું. એટલામાં વળી મારા કમનશીમે મને તાવ લાગુ પડી ગયો છે. મને અઠવાડીયાથી દરરોજ સાંજના પહેરે તાવ આવે છે, અને રાતના નવ વાગે ઉતરે છે. આથી હું એટલો બધો અશક્ત થઈ ગયો છું કે છેલ્લા બે દિવસથી તો ખીતકુલ ઉડી શકતો નથી, અને ખાવાનું પણ મળ્યું નથી. અત્યારે મને પ્રથમ કરતાં તાવ નરમ પડતો જાય છે, પણ હજી પુરો ઉતર્યો નથી. મારી અશક્તિનો પાર નથી. મારો બેલી મંથર છે. હવે આકાશ અને નીચે ધરતી સિવાય મારે બીજો આધાર નથી. સુશીલ તે સુશીલજી હતો. બિખારીનાં આવાં કશ્વજનક વચનોથી તેનું હૃદય દયાથી પીગળી ગયું. તેણે આ નિરાધાર છોકરાને મદદ કરવાનો પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો. ઘેર મા વાટ જોતી હશે. અધારે થયું છે, તેથી ઘેર મોડો જમણ તો તે અતિશય શીફર કરશે અને કદાચ મને શોષવા પણ નીકળશે. એક તરફથી તેને એવા વિચાર આવતા, ત્યારે બીજી તરફથી આ નિરાધાર છોકરાને મદદ કરવા તેનું મન ઉત્કેષાતું હતું. આખરે તેણે આ નિરાધાર છોકરાને દવા તથા ખાવાનું લાવી આપ્યા પછી ઘેર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. સુશીલને ઘેર તેના મામા પરોણા તરીકે આવ્યા હતા. તેમણે પાછા જતી વખતે તેને ખાવાનું લેવાને ચાર આના આપ્યા હતા. પોતે વિચાર કર્યો કે હું આ પૈસાનું ખાવાનું લાવીને નહિ ખાઉં તો શું થઈ જશે? એ પૈસાનો ખરેખરો સારો ઉપયોગ તો આ કામમાંજ થશે. એમ વિચારી તે તરત કિનાઈનનાં પડીકાં લેવા પોસ્ટ એક્સિસ તરફ દોડ્યો; પણ મોડું થવાથી તે બંધ થઈ ગઈ હતી. આમ છતાં તે નિરાશ થયો નહિ. આસપાસના માણસોને પૂછવા લાગ્યો કે દલ શું કરતું? પોસ્ટ એક્સિસના એટલા ઉપર એક માણસ એકો હતો તેણે જણાવ્યું કે જેડેની શેરીમાં ચીમનલાલ ફરીને શેઠ રહે છે. તેઓ આજે આઠ આનાનાં કિનાઈનનાં પડીકાં લઈ ગયા છે, તેમને મળે તો કદાચ તે આપશે. સુશીલ ઉતાવળે ઉતાવળે ત્યાં જવા આડ્યો. રસ્તામાં અધારે હોવાથી એક ખાડામાં પગ પડવાથી તે નીચે ગળડી પડ્યો અને સહેજ વાગ્યું; પણ તેની દરકાર નહિ કરતાં પાછો ઉડી શેઠને ઘેર ઝડપથી ગયો. શેઠ પ્રથમ તો પડીકાં વેચવાની ના કહી; પણ જ્યારે સુશીલે તેમને પેશા ગરીબ છોકરાની હકીકત કહી, ત્યારે શેઠ ખુશ થયા, અને તેના માગના પ્રમાણે આઠ પડીકાં આપ્યાં. સુશીલે તેમને પૈસા આપવા માંડ્યા પણ તે તેમણે લીધા નહિ. તેણે પૈસા આપવા બહુ આમ્રક

કર્ચો, ત્યારે શેઠે કહ્યું કે તું ધર્માદામાં વાપરવા આ દવા લઈ જાય છે, તેથી હું પૈસા લેવાનો નથી. શેઠે તેનાં વખાણુ કર્યાં, પણ તેણે વખાણુની દરકાર કરી નહિ; કેમકે પોતે વખાણુની ખાતર આ પરોપકારનું કામ કરતો નહોતો. મનુષ્યજાત તરીકે આપણી ફરજ છે કે આપણે કોઈપણ મનુષ્યનું કે અન્ય પ્રાણીનું આપણી શક્તિના પ્રમાણમાં બધું કરવું. આ નિયમ એની માએ એના મગજમાં દસાવ્યો હતો. તેની છાપ એના અંતઃકરણ ઉપર પુરેપુરી પડી ગઈ હતી, તેથીજ તેણે આ મહેનત લીધી હતી કિતનાઈન લીધા પછી સુશીલ ત્યાંથી આવ્યો, અને રસ્તામાંથી સેવમમરા લીધા. પછી ત્યારે તે પેલા માંદા છોકરા પાસે ગયો, ત્યારે તેનો તાવ ઉતર્યો હતો; તેથી એક પડીકા તેને પાછા, અને ફરી એક બીજી પડીકા વહાણમાં ઉડીને પીવા માટે તેને કહ્યું. વળી તેણે તેને સેવમમરા પણ આપ્યા. તેની પાસે પાણી નહતું, તેથી તેનું માંડીનું ઢાંચકું લઈ ચોટે છેટે એક માંદર હતું, ત્યાંથી ખાવાળના કાલાવાલા કરી તેમાં પાણી લાવ્યો, તથા ઉપર ઢાંકવાને એક કેડીઈ પણ માગી લાવ્યો. આ પ્રમાણે માંદા છોકરાની સારવાર કરી સુશીલે ઘર તરફ જતી વેળા પેલા માંદા છોકરાને જણાવ્યું કે મારાથી બનશે તો તારી કાલે સંભાળ લઈશ. પછી રસ્તે ચાલતાં સુશીલને વિચાર આવ્યો કે મારી મા મને ખોળવા ગઈ હશે, અને તેની દીલગીરીને પાર હશે નહિ, તેથી જેમ અને તેમ જલદી માને મળવું જોઈએ. એમ ધારી તે ઉતાવળે ઉતાવળે ઘેર ગયો, તો ખરેખર તે તેને શોધવા બહાર નીકળી પડી હતી. પડોશીને પૂછી પોતાની મા જે રસ્તે ગઈ હતી, તે રસ્તે પોતે ગયો. તબીબી કરતાં મા દીકરાનો મેળાપ થયો. માતા પ્રથમ તો જરા ગુસ્સે મૂક, પણ ત્યારે પોતાના પુત્રની હકીકત સાંભળી ત્યારે તે બહુ આનંદ પામી ને તેને છાતી સરસો ચાંપી બચીએ કરવા લાગી. પોતાના પુત્રની આટલી નાની ઉંમરમાં આવી સદ્ભાવના જોઈ તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. બીજે દિવસે નિશાળે જવા સારે દરરોજના કરતાં તે વહેલો તૈયાર થયો, અને પોતાની માતાને જણાવ્યું કે પેલા અનાથ છોકરાની સંભાળ લઈ ત્યાંથી બહારે બહાર હું નિશાળે જવાનો છું; પણ મા, તે બિચારા અનાથ છોકરાને તાવ આવે છે, છતાં જમીન ઉપર પડી રહે છે, માટે એક ગોદકું ન આપો ?

મા—એટા, હું તારી પરોપકાર વૃત્તિએ જોઈ બહુ ખુશી થાઉં છું. ખુશીથી લઈ જા. તું જાણે છે કે મને ગોદકું બનાવતાં આવડે છે, એટલે જો આપણને અડધું પડશે, તો હું બીજું એક ઉદરેલાં છુમમાંથી બનાવી લઈશ. એક ગોદકું સ્વચ્છ જોઈ લઈ જા. સુશીલે તે લીધું; ને જ્યો

તે લઇને ચાલવા માંડે છે કે તરતજ તેને ઉભો રાખી તેણે કહ્યું કે ભાઇ, તને થોડાં દિવસો તો તે છોકરાને આપણે ઘેર તેડી લાવજો.

સુશીલ કહે મા, હું એ સંબંધી તમને પૂછવાનોજ હતો; પણ મારી જીમ ઉપડની નહોતી આપણી સ્થિતિ ગરીબ છે, ને વળી આપણું ઘર પણ નાનું સરખું છે માટે મેં એ વિચાર જણાવ્યો નહોતો. હવે તમે રજા આપો છો. તેથી જરૂર જણાશે, તો એ છોકરાને હું આપણે ઘેર તેડી લાવીશ; પણ હાલ તો એ ચાલી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી.

સુશીલ પેમા ગરીબ છોકરા પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેને ગાદડું પાથરી આપ્યું, તથા પ્રથમની માફક તેને પાણી અને ખાવાનું લાવી આપી કિંવનાઇન પાછાં જઈ નિશાળ તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં તેણે પોતાનાજ વર્ગના મોહન નામના છોકરાને તેના આંગણામાં રાતો દીડો. એનો બાપ એને નિશાળે જવાને આગ્રહ કરતો હતો; પણ તે પોતાની વાચનની ચોપડી ફાટી ગઈ હતી, તે નવી લાવી આપતાં સુધી નિશાળે જવા ના પાડતો હતો. તેના બાપની સ્થિતિ ગરીબ હતી, તેથી તે સવડે નવી લાવી આપવા તેને સમજાવતો હતો પણ મોહન કોઈ પ્રકારે માનતો નહોતો. રસ્તે ચાલતાં આ બનાવ તરફ સુશીલનું ધ્યાન ખેંચાયું. નિશાળનો વખત બરાબ ગયો હતો, છતાં મોહનના પિતાની મુશ્કેલી અસેડવાનું અને મોહનને સારે માર્ગે દોરવવાનું ટાળ્યું ન શકાવવા તરફ પોતાનું મન લલચાયું. મોહન પાસે જઈ તેના હાથમાંથી ફાટેલી ચોપડી પોતે લઈ પોતાની સારી ચોપડી તેના હાથમાં મૂકી દીધી; અને મોહનના બાપને કહ્યું કે મને ચોપડી સાંધતાં આવડે છે. ચોપડીમાં બધાં પાનાં છે, પણ છુટાં પડી ગયાં છે. હું તે એકઠાં કરી સાંધીને તે વડે નિભાવી લઇશ. આ મારો ચોપડી હું તમારા મોહનને આપી દઉં છું. હવે હું તે પાછી લેવાનો નથી. મોહનનો પિતા આ છોકરાની વૃત્તિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને તેણે સુશીલને કહ્યું કે તમારો મોટો ઉપકાર થયો છે, પણ હું મોહનને નવી ચોપડી થોડા દિવસમાં લાવી આપીશ ત્યારે તમારો ચોપડી પાછી લેજો. સુશીલે કહ્યું, ના ના, મોહન મારો ભાઈ છે. તમારે મનમાં ઓછું લાવવાનું કાંઈ કારણ નથી. હવે સુશીલ મોહનને સાથે તેડી નિશાળ તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં તેણે તેને શિખામણ આપી કે મોહન, તું તારા પિતાની સ્થિતિ સાચું જોતો નથી. ગરીબ માણસ મોટે માગી વસ્તુ તરતજ ક્યાંથી લાવે? માબાપની સામે જઈ કરવી તથા રડી રડીને તેમને કાયર કરવાં, એ કોઈ રીતે સાચું નથી. માબાપ બહુ દુઃખ વેડી આપણને ઉછેરે છે, અને બહુ મહેનત કરી આપણું પોષણ કરે છે. માટે તેમને નારાજ કરવાથી પ્રથમ આપણા ઉપર ગુસ્સો થાય છે. મારી સ્થિતિ

પણ સારી નથી. મારે આપ નથી. મારી મા મહેનત મજૂરી કરીને મારું યુજ-
રાન ચલાવે છે. હું મારી મા પાસે આવી રીતે જક કરીને કદી પૈસા માંગતો
નથી; કોટકુંજ નહિ પણ તેને કામકાજમાં ઉલટો મદદગાર થઈ પડું છું.
ચોપડીઓ તથા લુગડાં જીવની પેઠે સાચવું છું. જો પરીક્ષા થયાને ચાર
પાંચ મહીના થયા છતાં મેં તને આપી, તે ચોપડી હજી નવી જેવી છે.
આ તારી ચોપડીનાં પાનાં છુટાં પડી ગયાં છે, તેને હું સાંધીશ અને
પરીક્ષા લગી એના વડે નભાવી લઈશ. મારી આ શિખામણુ ખાસ ધ્યાનમાં
રાખી હવે પછી ચોપડી તથા લુગડાં સાચવજે. મોહને કહ્યું બાઈ, હવે
પછી આવું છું કદી ફરીશ નહિ. મારી ચોપડી મને પાછી આપ, હુંજ
તે સાંધીશ અને તે વડે નભાવી લઈશ.

સુશીલે કહ્યું હું તને હવે તે પાછી આપીશ નહિ. મેં તારા પિતાના
દેખતાં મારી ચોપડી તને આપી દીધી છે, તે પાછી લેવાય નહિ. એ તો
આપી તે આપી; પરંતુ મારો શિખામણની અસર તારા ઉપર ઘણી સારી
થઈ હોય એમ મને તારા બોલ ઉપરથી લાગે છે, અને તેથી મારા
મનમાં અનિશ્ચય સંતોષ થાય છે.

બીજે દિવસે ચતિવાર હોવાથી નિશાળનો વખત સવારનો હતો.
સવારના સાડાદશ વાગે તે નિશાળેથી છુટયો તેવોજ અહારોપહાર પેલા
અનાથ છોકરા પાસે ગયો. તજવીજ કરતાં જણાવું કે પ્રથમ કરતાં તેને
તાવ એછો આવતો હતો. પરંતુ હજી તાવ જડમૂળથી ગયો નહોતો, અને
અશક્તિ ઘણી હતી. રસ્તે જતું આવતું કોઈ કંઈ આપી જાય તો તે ખાતો,
નહિ તો ભૂખ્યો પડી રહેતો. આ વૃત્તાંત જાણી સુશીલની દયા તથા પરો-
પકારની લાગણી પ્રબળ થઈ આવી. તેણે પેલા અનાથ છોકરાને કહ્યું કે જો
તું આવે તો હું તને મારે ઘેર લઈ જઈશ. મારી માએ પણ એ આજ્ઞાતની
રજા આપી છે. અમારાથી બનશે તેટલી તારી ચાકરી કરીશું. પૈસા છોક-
રાએ તે વાત કયુલ કરી, તેથી સુશીલ તેનું પાણીનું વાસણ તથા ગોદકું
જોડેના મંદિરમાં મૂકી આવ્યો. પછી તેણે તે છોકરાનો હાથ પકડ્યો ને
બંને જણે ધીમે ધીમે ચાલવા માંડ્યું. જ્યારે જ્યારે પેલા અનાથ છોકરા
થાકે લારે લારે થોડીવાર વિસામો લેતા. આમ કરતાં કરતાં પાંચ છ
વિસામા કરી સુશીલ તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. જેવો સુશીલ પેલા અનાથ
છોકરાને લઈ પોતાના કુળીઅના ઝાંપામાં આવી પહોંચે છે, તેવામાં તેની
એક પાડોશી નામે કાળીકા સામે મળી તે પાણી ભરવા જતી હતી. આ
બંને છોકરાઓને આવતા જોઈ તે જરા થોભી, અને અનાથ છોકરા વિષે
પૂછપરછ કરી લીધા પછી ચાલી ગઈ. સુશીલ આ અનાથ છોકરાને લઈ

ઘેર આવ્યો, તે જોઈ એની માતા ખુશી ખુશી થઈ ગઈ. પોતાનું ઘર સાંકડું હોવાથી એસરીમાં ખાટલો પાથરી આવ્યો. માતાએ તેને ફરતો પડદો બાંધ્યો, અને સુશીલ પેલા બાવાજીના મંદિરમાંથી ગોઠડું ને ટોચકું ઉપાડી લાવ્યો. વળી તે દિવસે બાપએ તેને રેચ આવ્યો, તથા ઉકાળા ખાવા માંડ્યા, ને ખાવાને માટે કાંજ કે એવો બીજો હલકો પદાર્થ આપવા માંડ્યો. આથી દિવસે દિવસે તે છોકરો સારો થવા લાગ્યો. ચાર પાંચ દિવસમાં તો તેનો તાવ તદન નાશ્વર થયો ને ખોરાક ઉપર રૂચિ થવા લાગી. હવે સદ્ગુણીને બેને બદલે ત્રણ માણસનું ગુજરાન ચલાવવું પડતું, તેથી આ છોકરાની ચાકરો કરવા ઉપરાંત તેને વધારે મહેનત મળતી કરવી પડતી; છતાં તે જરાએ કંટાળતી નહિ. કાઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ વગર માત્ર પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થેજ તેણે આ કામ કર્યું હતું. આથી તેની મહેનત જલદી સફળ થઈ, ચાર પાંચ દિવસમાં તો બીખાને બહુ આરામ થયો. તે જોઈ સુશીલ તથા તેની માતાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. હવે ચાલો આપણે જરા પેલી કાળિકા તરફ દૃષ્ટિ કરીએ.

કાળીકાનો સ્વભાવ અદેખો, નિંદાખોર, લડાઈખોર અને ટીખળી હતો. પાણી ભરવા જતાં સુશીલ અને અનાથ છોકરા વિષે તેના મનમાં અનેક વિચારો આવ્યા. પરાપકાર શું તે તે કદી સમજતીજ નહિ. પરાપકારની ખાતર સુશીલ એવા અનાથને પોતાને ઘેર લાવે એ વાત એના મગજમાં ઉતરી નહિ. પાણીનું બેડું ઘેર ઉતારી તરતજ તે સદ્ગુણી પાસે આવી, અને અનેક પ્રશ્નો પૂછી ગઈ. હવે બ્યારે રાત પડી ત્યારે સૌ વાળુ કરીને પરવાર્યાં, અને મહોલ્લાનાં આઠ દશ બૈરાં બેગાં મળી ચાંદની રાતમાં વાતોના તડાકા ઉડાવવા લાગ્યાં. તેમનામાંનાં કેટલાકનો સ્વભાવ તો કુદરતી રીતે સારો હતો. પરંતુ કાળિકા અને એવાં બીજાં નદારાં બૈરાંના લાંબા સહવાસની અસર તેમનામાં પણ દાખલ થઈ ગઈ હતી. આપણા દેશના અગ્નિ બૈરાંની રીત પ્રમાણે તેમણે પોતાનો વિષય શરૂ કર્યો.

કાળિકા—અલી જમના, હું જાણું છું કે આજે તો આપણી શેરીમાં પરાપકારનો ખુડો ઉડવા લાગ્યો છે.

જમના—શું છે, જરા કહે તો ખરી.

કાળિકા—આજે હું પાણી ભરવા જતી હતી તે વખતે પેલો સુશીલ એક કાળા હાસી જેવા છોકરાનો હાથ પકડી પોતાને ઘેર લાવતો હતો. સુશીલને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે આ છોકરો અનાથ અને લુભો છે, અને તેને તાવ આવે છે. તેથી હમાને હાથે મારી માતાની રક્ષાથી હું એને મારે ઘેર લઈ જઈ છું.

ત્રીજી સ્ત્રી—ધરમાં તો હાંદલાં કુસ્તી કરે અને વળી રાંડને પરાપકાર સૂચ્યો છે ! છોકરાને પણ આમને આમ બગાડી મૂકશે, ને બીજા માંગતો કરી નાખશે.

ચોથી સ્ત્રી—નારે ના, તમે બૂલો છો. આજે સાંજના પહોરનો મેં પણ એને જોયો હતો. કાળો છે માટે કૃષ્ણજનો અવતાર છે ! એની ચાકરી કરવાથી તો બહુ પુણ્ય થાય એ નક્કી જાણ્યો. બેનો, સદ્ગુણીએ મોક્ષ મેળવવાનો આ ઉત્તમ રસ્તો શોધી કાઢ્યો છે !

પાંચમી—તમે બહેને ગમે તેમ કહો. એમાં કંઈપણ સ્વાર્થ હશે. સુશીલ સાથે દોસ્તી કરાવી બિચારાને મહેનત મળુરીએ મોકલી પૈસા કમાવત કરવાનો આ પેંતરો રચ્યો હશે, એમ મને તો લાગે છે.

છઠ્ઠી સ્ત્રી—અરે એને એકજ છોકરો છે, પણ એક છોકરો તે છોકરામાં લેખું નહિ અને એક આંખ તે આંખમાં લેખું નહિ; માટે આ બીજો છોકરો કરી લાવી હશે. ભત્તા, ધરમાં રિદ્ધિસિદ્ધિ ભરી છે, તે બંને મળી ભોગવશે !

સાતમી સ્ત્રી—અરે તમે સમજતા નથી. એતો હવણું અધિક માસ ચાલે છે તેથી સદ્ગુણીએ સંન્યાસી જમાડવાનું વ્રત લીધું હશે ! સુશીલના કહેવામાં બૂલ થઈ હશે. બિખારી નહિ હોય, પણ તપ કરી કાળો પડી ગયેલો સંન્યાસી હશે !

કાળિકા—મુઝેરે પીટ્યો એ સંન્યાસી ને કૃષ્ણજી ! આજે પીટ્યાના શુકને પાણી ભરવા મધ, ત્યાં ઠેસ વાગી ને વળી કુવામાં પડતી પડતી બચી ગઈ. કોણ જાણે ક્યાંથી રાંડે આ બલા લાવીને મહોલામાં નાખી છે ! આપા પેટી પેટારા સાચવજો, નહિતો કોઈનું બોપાળું બોલાવી દેશે. એને તો જાણે ઠીક છે, નાગો નાહે પણ શું અને નિચોવે પણ શું !

આ વાર્તાનો પ્રસંગ ચાલે છે, તે વખતે એક દરજ્જા કામ પ્રસંગે આવી ચઢતાથી ત્યાં હાજર હતી, તેનું નામ દયાકાર હતું. તે મહોલાને મોખરે રહેતી હતી. તેનો ધણી પવિત્ર, પ્રામાણિક અને દયાળુ હતો. તેને પેટે કાંઈ છેલ્લું છોકરું નહોતું, અને આવક સારી હતી. ધણીધણીઆણી બંને ઇશ્વરભજન ને પરાપકારમાં પોતાનો વખત ગાળતાં તથા સારા સારા સંત પુરૂષોને બોલાવી તેમનો મોઢો તે વારંવાર સાંભળતાં, તેથી દરજ્જે આમમાં સૌ ભગત કહી બોલાવતા. દયાકારને પણ તેના સારા સંસ્કારો બેઠા હતા. સદ્ગુણીને તે સારી રીતે ઝાળખતી હતી, અને તેના વિષે તેના વિચાર બહુ ઉચો હતો. આ વાર્તા સાંભળી તે બોલી ઉઠી. બેનો, તમારી

બૂલ થાય છે. સદ્ગુણી તે ખરેખરી સદ્ગુણીજ છે. આપણે એની રીત-ભાત ઉપરથી ધણું ધણું શીખવાનું છે. એ ધણી વખત આવાં સારાં કામ કરે છે. દયાને લીધેજ એણે આ કામ કર્યું હશે. બિચારો લુલો માથાપ વગરનો છે, અને વળી તાવથી પીડાય છે. તેના ઉપર દયા ખાવાને બદલે આ શો ધધો લાઇ બેઠા છો ? કીડી ઉપર શું કટક ચઢાવવા માંડ્યું છે ? આવા નિરાધારને મદદ કરવી એ આપણો બધાનો ધર્મ છે. મનુષ્યદેહ ધરી કોઇને પણ મદદ ન કરીએ, તો પછી આપણું જીવ્યું શા કામનું ? આપણું જેવાં આ જગતમાં કરોડો માણસ થઇ ગયાં અને થઇ જશે. કોઇ કાંઇ સાથે લઇ જતું નથી. માત્ર આવાં સારાં કામજ સાથે આવે છે. દયાકોરનું કહેવું હજી પુરું થયું નહોતું, તે પહેલાં તો બધાંએ મળી તે બિચારીને ઉઘડી લીધી, અને કહ્યું કે તને બેનપણીનું બહુ લાગે છે; મોટા ઉપદેશ કરનારી આવી છે ! જા જા એ તો તારું ભક્તાણીનું ભજનીઉં સાંભળ્યું ! દયાકોરે ધાર્યું કે આ લોકોમાં પરસ્પરના નફરા સંસ્કારો જડમૂળ ધાલી બેઠા છે, માટે કાંઇ વળવાનું નથી, એમ ધારીને તે ઝટ ખસી ગઇ.

જ્યારે આ નિંદાની વાર્તા ચાલતી હતી ત્યારે ત્યાં બીજી એક ડોસી બેઠી હતી. તેના સ્વભાવ વિચિત્ર હતો. તેના પેટમાં જરાએ વાત સમાની નહિ. લોકોને સાચાં જીઠાં કરીને વધારી વધારીને લડાવી મારતી, હાથમાં માળા લઇ રોજ ફરવા નીકળે; ને પાંચ પચીશ ધર ગણી આવે, ત્યારે એના જીવને નિરાંત વળે. ખુબી તો એ હતી કે રોજ તે દશવીશ ધર ગણી આવે, તેમાં પાંચ સાત ઘેર તો લડાઇ થાયજ થાય મહોલ્લામાં જેટલા સમજી આદમીઓ હતા, તેટલા ચેતી ગયા હતા; અને જ્યારે ધરમાં લડાઇ થાય, ત્યારે ધારતા હતા, કે જરૂર પેલી દોઢડાહી ડોસીનાં પગલાં આજે આપણે ઘેર થયાં હશે. રાતની નિંદાની વાતોમાં આ ડોસીએ કાંઇ ઝોછો ભાગ લીધો નહોતો, છતાં એને રાત્રે ઉંઘ ન આવી. મનમાં એમ થયા કરતું હતું કે આરે વહાણું થાય, અને આ વાત પેલી સદ્ગુણીને કહી આવું. પારકા વાત પેટમાં સમાવવી એ નાનુંસુનું કામ નથી. બશોર અનાજ પેટમાં સમાવવું એ સહેલું કામ છે, પણ નાની સરખી વાત પેટમાં સમાવવી એ બહુ મુશ્કેલ છે. વહાણું વાયું કે તરતજ તે દાતણ અને પાણીનો લોટો લઇ સદ્ગુણીને આંગણે જઇ બેઠી, અને આડીઅવળી વાતો કરવા લાગી. તે આસપાસ બેસા કરતી હતી. આડોશીપાડોશીની નજર ચુકાવી સદ્ગુણીનો હાથ પકડી તેને તેના ઘરમાં લઇ ગઇ, અને પુષ્કળ મરચુ'મીઠું ભરારાવી કહ્યું કે ગઈ રાતે પેલી કાળિકા અને બીજી પાડોશણોએ તારી બહુ નિંદા

કરી છે. આ બિચારા અનાથ છોકરાને કાળીઓ અને ચોર કઢી કઢીને માંડ્યો છે. વળી એ બધીઓએ મળી તને માર મારવાનો અને ઘર બહાર કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો છે. તારે ચેતવું હોય તો ચેતજે. આપણે તો બા કહેવાનાં સરીખ. મનમાં દાઝે ખાટે કહેવા આવી છું. પાડોશી બધાં તારી વિરુદ્ધમાં છે, ને તારી બહુજ નબળી વાતો કરે છે. માત્ર હું એકલીજ તારા પક્ષમાં બોલતી હતી; પણ હવે હું ઘરની થઇ, તેથી મારું એ કંકશાઓ આગળ થું ચાલે ? પેલી દયાકાર જરાતરા તારા પક્ષમાં બોલવા ગઇ, એટલે તો તેને ઉધડી લઇ નાખી, તો અમારા જેવા ઘરડાનો તો પછી આશરોજ શો ? સદ્ગુણી ડોસીને સ્વભાવ સારી રીતે જાણતી હતી. વળી તેનો એવો નિશ્ચય હતો, કે જ્યાંસુધી કોઈ આવીને મોઢે કહે નહિ, ત્યાં સુધી તેના ઉપર ધ્યાન આપવુંજ નહિ. તેથી તેણે ડોસીને રોકડો જવાબ પરખાવી દીધો, કે માણ આપ ઘેર પધારો. જેણે કાંઈ કહેવું હશે અથવા મને મારવી હશે, અને ઘર બહાર કાઢવી હશે તે જાતે આવી મને કહેશે, એટલે ચોગ્ય લાગશે તેમ હું કરીશ. એકની વાત સાંભળી બીજાને કહેવાની આ તમારી ટેવ સારી નથી. આથી ડોસી જંખવાણી પડીને છાનીમાની ત્યાંથી ચાલી ગઇ, અને જાણે કંઈજ સાંભળ્યું ન હોય એવી દૃઢતા ધારણ કરી સદ્ગુણીબાઈ પોતાને કામે વળગી. સદ્ગુણીની જગાએ બીજી કોઈ નબળા મનની સ્ત્રી હોત તો જરૂર તે લડી પડત, અથવા તે ભોકની આ કુચલી અગર નિંદાથી ડરી જઇ પેલા અનાથને રજા આપત, પરંતુ સદ્ગુણી તો ખરેખરી સદ્ગુણી હતી. પરોપકારી કાર્યો કરતાં સેંકડો વિધ્નો આવે તોપણ તે ડરે એવી નહોતી. તેના નાનપણના ઉચ્ચ સંસ્કારો અને ઉચ્ચ કુટુંબની છાયા, કેળવણી અને નીતિના પુસ્તકોના સતત અભ્યાસને લીધે પરિપકવ ને દૃઢ થયાં હતાં. તેથી આવા ઉચ્ચ કર્તવ્યમાં હંમેશાં અડગ રહેતી.

પ્રકરણ ૩ બું.

ખંત.

પેલા અનાથ છોકરાને આરામ થયો કે તરતજ તેણે રજા માગી કે હવે હું જઇશ. સદ્ગુણીએ કહ્યું કે બાઈ, હવે તું થું કરીશ ?

અનાથ—માણ, હું લુલો છું, એટલે મારાથી કાંઈ ધધેા થઇ શકે એમ નથી, તેથી મારી રીત પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં બીજા માગી પેટ ભરીશ.

તમે મારાં માઆપની ગરજ સારી છે. તમે આટલી મદદ ન કરી હોત તો હું મરી જાત. પરમેશ્વર તમારું બહુ કરશે. આટલું બોલતાં તો તે સરળ હૃદયના બાળકની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં.

સદ્ગુણી બહુ દયાળુ હતી. તેના મનમાં એમ થયું કે એ અનાથ છોકરાને હંમેશને માટે પાણું, પણ મિયારી શું કરે? પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાના સાંસા તો બીજાને માટે તે વધારે શું કરી શકે? પરંતુ એટલામાં તેને એક વિચાર સૂઝી આવ્યો, તેથી તેણે પેલા અનાથને પૂછ્યું. બાઇ, તું દરજીનો ધંધો કરી શકશે ખરો ?

અનાથ—માણ, મને કંઈજ આવડતું નથી, પણ કોઇ શીખવે તો ખુશીથી કરું. બીજાં માગી પેટ ભરવું તે કાને સાઈં લાગે !

સદ્ગુણી—બાઇ, તું જરા થોભ, હું હવણાં આજીને પછી તને રજા આપીશ.

આટલું બોલી, તે તરતજ દયાકાર પાસે ગઈ, અને બીજાને તેમને ઘેર રાખી ધંધો શીખવવા વિનંતિ કરી. દયાકાર તે ખરેખર દયાનોજ અવતાર હતી. કોઈને દુઃખી જોઈ તે પોતે દુઃખી થતી, અને કોઈને રડતું જુઓ તો તરત તેની આંખમાં આંસુ આવતાં. તેના આવા બહા સ્વભાવથી કોઇ કોઈવાર તે પરોપકાર કરવામાં ઠગાતી, પરંતુ સદ્ગુણીના બોલવા ઉપર તેને સંપૂર્ણ ભરોસો હતો. અને વળી આ અનાથ છોકરાની હકીકત તો પોતે પ્રથમથીજ થોડીધણી જાણતી હતી. તેથી તેણે પોતાના સ્વામીની સલાહ લઈ તે અનાથ છોકરાને પોતાને ઘેર મોકલવા કહ્યું. સદ્ગુણી આનંદ પામતી પામતી પોતાને ઘેર આવી અને બીજાને જણાવ્યું કે તારે દયાકાર-જેનને ત્યાં જવાનું છે. તે જાને દરજી છે. ધણીધણીઆણી બંને બહુ બલાં છે. તેઓ તને રાખશે, ખવરાવશે અને ધંધો શીખવશે. ધંધામાં ધીમે ધીમે માહીનગાર થઈશ, તોપણ શીકર નથી. તે તને હાડછેડ કરે એવાં નથી. તેઓ ધણા અનાથ લોકોને સ્વાર્થ વગર મદદ કરે છે. પેલા અનાથે આ કબુલ કર્યું. તેથી સદ્ગુણી તેને દરજીને લાં મૂકી આવી.

આ અનાથ બન્યા પછી એક રવિવારે સુશીલ પેલા લુલા છોકરા પાસે ગયો અને તેની ખબર અંતર પૂછી; તથા તેને ધંધામાં કંઈ આવડ્યું કે કેમ તેની તાજવીજ કરી.

અનાથ—બાધ, તમને શું કહું ! મને તો હજી સોય પકડતાં પણુ આવડતી નથી. ક્વચિત્ તો તે આંગળામાં પણુ બોકાઇ જાય છે. દયાકારબેન બહુ મહેનત કરે છે, પણ મારું નસીબ વાંકું છે. ગામમાં રખડવાની ટેવ પડી ગએલી છે, તેથી એક ઠેકાણે બેસી રહેતાં અકળામણુ આવે છે. જન્મ ધરીને કાંઇ પણુ ધંધો કરેલો નહિ, તેથી હાથમાં સોયદોરો લઈ છું. કે કમકમાટ છૂટે છે.

સુશીલ—ગભરાઈશ નહિ, ધીમે ધીમે બધું આવડશે બેસી રહેવાથી અકળામણુ થાય છે, તેપણુ મરી જશે. ઉતાવળો ન થા બાધ, તને ખેડે ખેડે ખવરાવવું પડે છે, તેથી દયાકારબેન કંઈ કહેતાં તો નથીને ?

અનાથ—અરે, રામ રામ રામ ! ! એ શું બોલો છો ? એતો સાક્ષાત્ દેવીનો અવતાર છે. બિચારાં પેટના દીકરા કરતાં પણુ મારા ઉપર બહુ વહાલ રાખે છે. કદી ઉંચે સાદે બોલતાં નથી, કે ઉંચું મન દેખાડતાં નથી. પૂછવા જાઉં ત્યારે પણ મીઠું મોઢું શીખવે છે.

આટલી વાત થયા પછી સુશીલ ચૂપ રહ્યો, અને દયાકારની રજા લઈ બીખાને સાથે તેડી ફરવા નીકળ્યો. રસ્તે ચાલતાં એક પાઘડી બાંધનારની દુકાન આવી, ત્યાં પોતે બીખા સાથે બેઠો.

આ છોકરાને આટલા ઉપર બેઠેલો જોઇ પધડખંધે પૂછ્યું, બાધ, તમે કાણુ છો ? અહીં કેમ બેઠા છો ? સુશીલે પેલા અનાથ છોકરાની હકીકત તેને ટુંકમાં જણાવી દીધી. વળી તે સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે આ અનાથ છોકરાને રખડવાની ટેવ તેથી એક ઠેકાણે બેસી ધંધો શીખતાં અકળામણુ આવે છે; તથા ધંધો હાથપર જરા પણ ચઢતો નથી, તેથી કંટાળે છે, માટે એને તેડી ફરવા નીકળ્યો છું.

પધડખંધનો સ્વભાવ બહુજ આનંદી ને વાતોડો હતો. તે સવાસથી એક ચિન્તે કામ પર બેઠો હતો, તેથી આરામ લેવા સારું કામ ઉપરથી ઉઠી આદી તકીઆ ઉપર લાંબો થઇને પડ્યો. પછી તેણે બંને છોકરાને પોતાની પાસે બોલાવ્યા, અને પેલા અનાથ છોકરાને ઉ-તેજન આપવા સારું પોતાનો હેવાલ વિગતવાર કહેવા માંડ્યો.

પધડખંધ—બાધઓ હું જાતને હજમ છું. નાનપણમાં મને બળીઆ નીકળી આવ્યા હતા. મારાં માખાપ જુનાં વિચારનાં હોવાથી મને શીતળા અંબેલા નહોતા, તેથી તે એટલા બધા જોરમાં નીકળ્યા કે મારી છાંદગીની

સૌએ આજ્ઞા છોડી હતી. કેટલાક દિવસ અને રાત સુધી તો હું બેશુદ્ધ અવસ્થામાં પથારીવશજ રહ્યો. આખરે બચ્યો તો ખરો, પણ આ મહાભારત આક્રમણમાં મારા બંને પગ છુટણુમાંથી વળી જઈ હુલા થઈ ગયા છે. માત્ર બે હાથ અને છુટણુના ટેકાથી હું ચાલી શકું છું. મારાં માથાપની સ્થિતિ બહુ નરમ હતી. મોટે યથો ત્યારે હું કેટલીક મુદત સુધી તો રખડતો ફરતો હતો. પરિણામે યુજ્જરાનના બહુ વાંધા પડવા માંડ્યા. બીજા ધંધે મારાથી થઈ શકે એમ નહોતું, તેથી પાંચડી બાંધતાં આવડે તો રળી ખાઉં એવી ઇચ્છા વારંવાર થતી. આ શહેરની અંદર તે વખતે લલ્લુ કરીને એક પદ્મબંધ રહેતો હતો, તેની દુકાને જઈ હું બેસી રહેતો. લલ્લુ જાને વૃદ્ધ હતો. શહેરમાં એકનો એક પદ્મબંધ તેથી કામ તો એટલું બહુ આવતું હતું કે તેનાથી પહેાંચી શકાતું નહિ. લલ્લુ પાસે દયામણું મોઢું કરી હું બેસી રહેતો. કોઈ કોઈ વખતે એમને કંઈ કામ પડે અથવા દુકાનેથી કંઈ સંદેશો ઘેર ફલાવવો હોય તો હું પરાણે ઉપર પડીને તે સર્વ કામ કરતો. વળી જરા એમની નજર મારા ઉપર ફરી એટલે હું એમને ઘેર જવા લાગ્યો. સવારમાં ઉડી તેમને ઘેર તરતજ જતો, અને તેમનું શાક લઈ આવતો, તથા મારાથી બની શકે એવું તેમનું કામકાજ કરતો. આથી તેમની મારા ઉપર બહુ મહેરબાની થઈ ગઈ. તેમણે મને પોતાનો ધંધો શીખવવો શરૂ કર્યો. ભાઈ, મારી મુરફેલીની શી વાત કહું ? પ્રથમ તો હું કેટલાક દિવસ સુધી લલ્લુ પાંચડી બાંધે તે તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોયા કરતો. આ પછી લલ્લુએ મને જુનીપુની એક પાંચડી આણી આપી. હું તે જોઈ તેવી વીંટાળવા લાગ્યો. ઘણી મુંઝવણ આવે પણ શું કરું ? મારાથી બીજા ધંધે બની શકે તેમ નહોતું; અને ધરમાં તો ઉંદર ભૂખે મરતા હતા. એક દિવસ હું પાંચડી જેવી તેવી વીંટતો હતો. એટલામાં એક ભાટ તે તરફથી નીકળ્યો. તેણે મારા સામું જોયું, અને મોં ફાડી જીબ બહાર કાઢી, હાથનો લહેકો ફરી માથું નમાવી કહ્યું. લલ્લુ, આ પૂતળું ક્યાંથી લાવ્યા છો ? જેવું એવું રૂપ છે, તેવીજ એણે પાંચડી બાંધવા માંડી છે. વાહ મજાની પાંચડી વાહ ! અરે હું બૂલ્યો ! આતો પાંચડી નથી બાંધતો પણ કોઈ રાજા રજવાડાનો મુગટ બાંધે છે. હજી તે વધારે બોલવા જતો હતો પણ લલ્લુએ તેને ધમકાવીને કાઢી મૂક્યો. તેના ગયા પછી હું લલ્લુ સામું જોઈ રડી પડી બોલ્યો. કે હું બહુ દહાડાથી મથું છું; પણ કામ મારા હાથપર ચઢતું નથી, અને બળી અકળામણુ આવે છે. કોઈ કોઈ દિવસ તો મનમાં એમ થાય છે કે મને

આ ધંધા આવડવાનોજ નથી. લલ્લુએ મને બહુ ધીરજ આપી; અને કહ્યું કે જરાએ શીકર કરવી નહિ, તને જરૂર આવડશે. એ નાદાન બાટનું બોલવું શા માટે લક્ષમાં લે છે ? સારી બાબતમાં ભોડા ગમે તેમ કહે તોપણ દરકાર કરવી નહિ. અત્યારે તું તારું કામ બંધ કર. ગામની બાગોળે ખેલ કરનારા આવ્યા છે, તેઓ અંગકસરતના ખેલ નવાઈ જેવા કરે છે, તથા ઘોડા, હાથી, વાંદરાં અને વાઘ વગેરે પાસે અજાજ જેવા ખેલો કરાવે છે. ચાલો, આપણે ખાંને તે જેવા સાથે જઈએ. શીના પૈસા હું આપીશ. અમે ખાંને ત્યાં ગયા. તે મને ખેલ બતાવતા ગયા; અને શિખામણ આપતા ગયા કે ભાઈ, તું કંટાળે છે, પણ જો માણસ મહાવરાથી કેવાં કેવાં આશ્ચર્યકારક કામે કરી શકે છે ! આ હોંચકો આકાશ સાથે વાતો કરે છે. જો. તેના ઉપર પેલો બાર ચોદ વરસનો છોકરો કેવા અગમ્યબી ભરેલા ખેલો કરે છે ! જો ત્યાંથી પડે તો એનાં સોએ વરસ પુરાં થઈ જાય, પણ એ જરાએ ખીતો નથી. મહાવગથી માણસ શું કરી શકતો નથી ? જો આ છોકરાના પેટ ઉપર નાગરવેલનું પાન મૂકી પેલા ખેલાડીએ તેને તરવાર વડે કાપી નાખ્યું; અને પેટને જરાએ ઇજા આવવા દીધી નહિ. વળી જો તો ખરો, આ નની સરખી છોકરી એક દોરડા ઉપર કેવા જાત જાતના ખેલો કરે છે ! અરે હવે તો એણે દોરડા ઉપર બાઇસીકલ ચલાવવા માંડી ! રંગ છે તારી ચાલાકીને ! જોયું બાઈ, માણસ મહાવરાથી કેવાં કેવાં કામ કરી શકે છે ! આ ઘોડાઓ દીવાનાં કુંડાળાંમાં થઈ દોડે છે, પાછલા એ પગ ઉપર ઉભા થાય છે. અને માણસની માફક ચાલે છે. વળી પેલા ખેલાડી તો વાહની સાથે કુરતી કરે છે. ખંત રાખી પોતાનું કામ કંટાળ્યા વગર કર્મજ કરે તો માણસ જાત શું ન કરી શકે તેનો વિચાર કર. ગમે તેટલી મુશ્કેલી પડે; તોપણ અમુક કામ કરવુંજ એમ મન સાથે નિશ્ચય કરી ખંતથી તેની પાછળ મચીએ, અને એકવાર ન આવડે તો બીજવાર, બીજવાર ન આવડે તો ત્રીજવાર, એમ વારંવાર કર્યાં કરીએ, તો નક્કી તે કામ આવડેજ આવડે.

આ ખેલ જોયા પછી મારા હૃત્સાહનો તો પાર રહ્યો નહિ. પંદર દિવસ સુધી બાગગાટ મેં પેલી જીની પાછડી બાંધ્યા ને બાંખ્યા કરી. વળી જ્યાં જરૂર લાગે ત્યાં હું લલ્લુની સલાહ લેતો. કોઈ કોઈ વખત તો લલ્લુ મારા તરફ જોઈ રહેતા, અને જ્યાં જ્યાં જૂલ કહું ત્યાં ત્યાં સૂચના કરતા. હું એ સૂચનાઓ ખંતથી ધ્યાનમાં રાખતો. આથી મને જેમ જેમ આજ્ઞા ઉમજ થતી ગઈ કે મને પાછડી બાંધતાં આવડશેજ, તેમ તેમ મારો

ઉત્સાહ વધતો ગયો અને છવટે હું આ ધંધામાં સફળ થયો. હવે હું જુદી જુદી જાતની પાકડીઓ બાંધી શકું છું, અને માફ ગુજરાન સુખેથી ચલાવું છું. વળી તેણે પેલા અનાથ છોકરાને કહ્યું કે બાપ, તું કંટાળીશ નહિ. જગતમાં એવું એક કામ નથી કે જે કાળા માથાના માણસને ન આવડે. માત્ર ધીરજને ઉત્સાહથી તેની પાછળ લાગવું જોઈએ. ન આવડે કે ફરી ફરીને કરવું. તને એક ડોકાણે બેસીને કામ કરવાની ટેવ નથી, તેથી તું કંટાળે છે; પણ ધીમે ધીમે બેસવાની ટેવ પાડજે. જેવી ટેવ પાડીએ તેવી પડે છે. સારી કે ખોટી જે ટેવ પડી તે પછી ટાળવી બહુ કઠણ પડે છે, એ ધ્યાનમાં રાખજે. ઉત્સાહથી કામે લાગીશ ને ફરીફરીને કર્યાજ કરીશ, તો તને તારો ધંધો જરૂર આવડશે. હવે ઘણો વખત થઈ ગયો છે, માટે તમે બંને ઘેર જાઓ.

પેલા છોકરાઓ તે પધડખંધનો ઉપકાર માની ઘેર ગયા. આવા ઉત્તેજનથી પેલા અનાથ છોકરાના મનમાં જાણે કંઈ નવુંજ તેજ સ્ફુરવા લાગ્યું. ધંધો જરૂર આવડશે, એવી આત્મશ્રદ્ધા તેનામાં દાખલ થઈ. બીજે દિવસથી તેણે પોતાનું કામ ખંતથી શરૂ કર્યું, તેથી તેને શીવતાં આવડ્યું એટલુંજ નહિ પણ તે વેતરતાંએ શીખ્યો. એક વખતે કોઈ પરદેશી પાસે રજઈ, સુજની, અને રૂનો ડગલો જોઈ તે સર્વ ક્યાં મળશે તેની તેણે તજવીજ કરી. પછી ભગતને સમજાવી નમુનાની ખાતર તે સર્વ મંગાવ્યાં અને તે વસ્તુઓના ઉપર જે જે કારીગરી કરી હતી તે સર્વ ધ્યાનમાં રાખી, પોતે પણ તેવી બનાવવા લાગ્યો. શહેરના લોકોને તે માલ એટલો બધો પસંદ પડ્યો કે તેનો ઉઠાવ જોતજોતામાં પુષ્કળ થવા લાગ્યો. પરદેશથી પણ તેની ઉપરાઉપરી માગણીઓ આવવા લાગી, ને દિવસે દિવસે તેની ખપત વધતી ગઈ; આટલું છતાં પણ તેણે માલ એક સરખીજ રીતે કાઢવા માંડ્યો, અને ભાવમાં વધારો કર્યો નહિ. આ સધળા બનાવોથી ભગત તથા દયાકારની પ્રીતિ તેના ઉપર બહુ વધતી ગઈ અને તેઓ તેના તરફ પુત્ર જેટલું વહાલ દેખાડવા લાગ્યાં. બહાર ગયો હોય અને જરા મોડો આવે તો દયાકાર અતિશય ટળવળાટ કરી મૂકતી. કામ જરાતરા આવડ્યું કે સ્વાસ્થીજ ભગતે તેને પગાર બાંધી આપ્યો હતો, અને જેમ જેમ તે સાફ કામ કરતો ગયો, અને આવક સારી થતી ગઈ તેમ તેમ તેના પગારમાં ભગતે વધારો કરી આપ્યો. છવટે ભગતે તેને પોતાની જોડેનું ઘર વેચાણ અપાવ્યું, ને તેની જાતની કન્યા લાવી તેની સાથે પરણાવ્યો. ભગતના મરણ

પછી આ છોકરાની દયાકાર તરફની લાગણી જરાએ ઝાઝી થઈ ન હોતી, એટલુંજ નહિ પણ તે તેને પોતાની સાચી જનેતા માની તે પ્રમાણે આગા ઉઠાવતો.

પ્રકરણ ૪ થું.

અપકારને બદલે ઉપકાર.

ચાલો, હવે આપણે પાછા બીજાવાર સુશીલ તરફ ફરીએ. એક વખત એવું બન્યું કે સુશીલના વર્ગમાં મહેતાજી કંઈ પાઠ શીખવતા હતા. સુશીલની એક તરફ મગન અને બીજી તરફ લલ્લુ નામના છોકરા બેઠા હતા. આ લલ્લુનો સ્વભાવ બહુ નહારો ને તોફાની હતો, અને આખા વર્ગના છોકરા તેનાથી બીતા હતા. તેના તોફાની સ્વભાવને લીધે નિશાળના તમામ છોકરા તેને મસ્તાન કહી બોલાવતા. પોતાનાથી બધા છોકરા ડરે છે, એમ જાણી તે ડુલાતો, ને જ્યારે તેને મસ્તાન કહી બોલાવવામાં આવે ત્યારે આનંદ પામતો. મસ્તાન બણવામાં પણ બહુ બેદરકાર હતો. કોઈ દિવસ ચોપડી વગર તો કોઈ દિવસ સ્કેટ વગર નિશાળે આવે; ને પેન લાવવાનું તો તે ઘણું કરીને દરરોજ ભૂલી જતો. એક દિવસ એવું બન્યું કે શિક્ષકે હિસાબ લખાવવા શરૂ કર્યા ત્યારે મસ્તાન પાસે પેન નહોતી. તેણે મગન પાસે માગી. મગને કહ્યું કે લાચાર છું, મારી પાસે વધારાની પેન નથી. મસ્તાને કહ્યું કે તારી પેનમાંથી થોડી ભાગીને મને આપ. મગને ચોક્કસ ના કહી ને જણાવ્યું કે છેક નાની પેન વડે લખવાથી મારા અક્ષર બગડે. આ વાત મનમાં રાખી ચાલતા પાઠે મસ્તાને સુશીલની પાછળ હાથ લંબાવી મગનને એવી ચુંટી ભરી કે તે બૂમ પાડી ઉઠ્યો. આ સાંભળી મહેતાજીએ પાઠ બંધ કરી તબવીજ કરવા માંડી. આ વખતે આ બંને છોકરાની વચ્ચે સુશીલ બેઠેલો હતો; તેથી તેને ઉભો કરી શિક્ષકે પૂછવા માંડ્યું. સુશીલે વિચાર્યું કે ભોમ બખ્ખા, વિના કારણે ઉપાધિ ઉત્પન્ન થઈ. મસ્તાન મનમાં દ્રેષ રાખી પગલવામાં બાકી રાખશે નહિ. ખેર, થવાનું હશે તે થશે, પણ જૂઠું તો બોલાવજ નહિ. જૂઠું બોલવું એ મહા પાપ છે. હું અત્યાર સુધીમાં કોઈ દિવસ જૂઠું બોલ્યો નથી; જૂઠું બોલવાથી મહેતાજીનો તેમજ પરમેશ્વરનો

ચોર કંઈ. વળી નિશાળમાં પણ મારી આખર જાય, ને મહેતાજી સાહેબનો બરોસો મારા ઉપરથી લીધી જાય. થવાનું હશે તે થશે. હું તો મારે ખરેખર કંઈશ. આમ વિચાર કરી તેણે ખરેખરી હકીકત કહી દીધી. આ ઉપરથી મહેતાજી મસ્તાન ઉપર ગુસ્સે થયા, અને તેને સ્ટેટ દફતર સાથે નિશાળના ઓટલા ઉપર નિશાળનો વખત પુરો થતાં સુધી બેસાડી મૂક્યો. આથી મસ્તાન સુશીલના ઉપર ઓટલો બધો ચિડાયો કે તેને મારવાનો લાગ શોધ્યા કરતો. થોડા દિવસ પછી એક વખત સુશીલ નદી કિનારે સાંજના પહોરનો ફરવા ગયો હતો, ત્યાં લાગ સાધી મસ્તાન તેની ઉપર તૂટી પડ્યો તેને નીચે પાડી નાખી ગડદા ને લાતો મારી, તેથી બિચારા સુશીલની નસકોરી ઝુટી ને ઘડખડ લોહી વહેવા લાગ્યું. રસ્તે જનાર લોકોએ મળી તેને છોડાવ્યો. બિચારા સુશીલે નદીના જળમાં લોહીવાળું નાક, મોં ને કપડાં સાફ કર્યાં, ને પછી ઘેર ગયો. બીજો દિવસે જ્યારે સુશીલ નિશાળે ગયો ત્યારે તેના મનમાં તરેહ તરેહના વિચાર થવા લાગ્યા. ઘડીમાં તેનું મન ઉશ્કેરાય કે મહેતાજી સાહેબની આગળ ફરિયાદ કરવી. વળી કાણુમાં એમ વિચાર આવે કે ના ના એમ તો ન કરવું. મહેતાજી સાહેબ એના ઉપર બહુ ગુસ્સે રહે છે, તેથી એને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકશે, ને પરિણામે એનો મનખો રદ થઇ જશે. ગમે તેમ થાય, તો પણ મારે એને ક્ષમા કરવી. મારી મા તથા મહેતાજી સાહેબ વારંવાર કહે છે કે ઉદાર દીલનો માણસ હોય તેજ ક્ષમા કરી શકે છે. વળી મેં એક ટેકાણે વાંચ્યું છે કે કૌરવોએ બ્રુગદુર્ગમાં પાંડવોને વનમાં કાઢ્યા, અને વનમાં પણ તેમને સુખે નહિ રહેવા દેવાની ખાતર તેઓ તેમની પાછળ પડ્યા. રસ્તામાં ચિત્રગુપ્ત ગંધર્વ સાથે કૌરવોને લડાઇ થઇ, તેમાં કૌરવો હાર્યા. ચિત્રગુપ્ત કૌરવોને કેદ કરીને લઇ ચાલ્યો. આ વાત પાંડવોના મોટા ભાઈ ધર્મરાજના જાણવામાં આવતાં તેમને ચિત્રગુપ્ત પાસેથી છોડાવ્યા. આહા ! આ કેટલી બધી ક્ષમા ! મસ્તાને માફ થું બગાડ્યું છે ? એણે તો મને માર મારેલો તેથી મારે તો થોડીવાર સહન કરવું પડ્યું હતું, પણ જો મહેતાજી સાહેબ એને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકશે તો એને જાંઘળી સુધી સહન કરવું પડશે. ખેર, એના નકારા કામને માટે એ ઇશ્વરને ત્યાં જવાબદાર છે. મારે તો એને માફ કરવું. વેર લેવું એ સહેલું છે પણ ક્ષમા કરવી એ બહુ વિકટ છે. મારી મા મારી ક્ષમા કરવાની જેવ વિષે જાણશે તો તે પણ બહુ આનંદ પામશે. છેવટે એણે મહે-

તાજીને ફરિયાદ કરી નહિ, એટલુંજ નહિ પણ કોઈપણ પ્રકારે મસ્તાનને ઉપકારથી વશ કરવાનો પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો.

આ બનાવ બન્યા પછી કેટલેક દિવસે સુશીલના વર્ગના કેટલાક છોકરા નદી કિનારે ફરવા ગયા. તેમાં સુશીલ તથા મસ્તાન પણ હતા. કિનારો હોવાથી આખો દિવસ પુષ્કળ તાપ પડ્યો હતો; તેથી કેટલાકને નાહવાનું મન થયું. દેખાદેખીથી સર્વ નાહવા પડ્યા. કેટલાક નદીમાં ડુબકીઓ ખાતા હતા અને કેટલાક શરીર યોજવામાં રોકાયા હતા. નદીમાં પાણી બહુ નહોતું; પરંતુ એક ભાગમાં મોટો ધરો હતો, તેની કાંઠને ખમર નહોતી. દૈવયોગે એવું બન્યું કે મસ્તાન તે તરફ જઈ ચડ્યો. તેને તરતાં આવડતું નહોતું, અને પાણી તો લગભગ એ માથાડાંપુર હતું. તેથી તે ડૂબ્યો. એક વાર તો પાણી નીચે જઈ ઉપર આવ્યો અને ગળકાં ખાવા લાગ્યો; એટલામાં એક છોકરાની નજર તે તરફ ગઈ. તે ખમ પાડી ઉઠ્યો કે મસ્તાન ડૂબ્યો, મસ્તાન ડૂબ્યો, પણ કોનું ગળું કે તેની મદદે જાય. કેટલાક મદદ માટે ખૂમ પાડવા લાગ્યા, અને કેટલાક બીકણ છોકરા તો લુગડાં પહેરી નાસવા લાગ્યા. સુશીલે આ ખૂમ સાંભળી કે તરતજ તેનામાં કંઈ નવુંજ ચેતન આવ્યું. તેને તરતાં સારી રીતે આવડતું હતું. તે જાણ્યો હતો કે ડૂબનાર માણસને કાઢવો એ પુરા જોખમનું કામ છે. ડૂબનાર માણસને જો ગભરાટમાં બચાવનારને વળગી પડે તો બંનેના જીવ જાય, છતાં પણ અપકારને બદલે ઉપકાર કરવાની તેની વૃત્તિઓએ તેને એટલો બધો ઉત્કેષો કે જીવની પણ દરકાર ન રાખતાં વીજળીના વેગે એકદમ તે ખાડા તરફ ધસ્યો, અને મસ્તાનની ચોટલી પકડી બહાર ખેંચ્યો. કિનારે લાવી તેણે તેના મોંમાં પીછું ધાલી ઉભટી ઉપર ઉભટી કરાવી પાણી બહાર કઢાવ્યું, ત્યારે કેટલીક વારે તે પુરેપુરી શુદ્ધિમાં આવ્યો. ત્યાર પછી તેણે તેને ઘેર પહોંચાડ્યો. મસ્તાનને બ્યારે માલમ પડ્યું કે જે છોકરાને તેણે વિના અપરાધે માર્યો હતો, તે છોકરાએ તેને મદદ કરી નહોત તો જરૂર તેના જીવ જાત; ત્યારે પોતે કરેલી ભૂલ માટે તેને બહુ પસ્તાવો થયો. હવેથી તે સુશીલના ઘસ જેવો ચઢ ગયો, અને સુશીલની સલાહ પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો. આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે મસ્તાનના સ્વભાવમાં અવનવો સુધારો થયો. તેના અભ્યાસમાં સુશીલની સોજતને લીધે સુધારો થયો, અને વર્ચના બીજા છોકરા પણ તેને ચઢાવા લાગ્યા. મસ્તાનનો સારો અભ્યાસ અને સારી રીતભાત જોઈ મહેતાજીને બહુ નવાઈ લાગી. કેટલાક દિવસથી

તો તે ઉપર નંબર રાખતો થયો હતો, તે જોઈ મહેતાજીએ તેનું કારણ પૂછ્યું. આનો જવાબ આપતાં મસ્તાનનો ઉભરો હાથ રહ્યો નહિ. તે ગળગળો થઈ ગયો, અને વર્ગના સૌ છોકરા સાંભળે એવી રીતે પોતાનો અપરાધ કહી સંભળાવ્યો. એ અપરાધના બદલામાં સુશીલે તેને કેવી રીતે જીવતદાન આપ્યું તે કહેવાને પણ ચૂક્યો નહિ. મહેતાજી આ સર્વ હકીકત સાંભળી બહુ આનંદ પામ્યા તથા તેમણે નિશાળના સર્વ છોકરાને એકઠા કરી સુશીલનાં બહુ વખાણ કર્યાં ને શાખાશી આપી, તથા બધા છોકરાને સુશીલના જેવી ઉત્તમ રીતભાત ગ્રહણ કરવાનો તથા નહારા સ્વભાવથી કેવાં નુકસાન થાય છે એ સંબંધી બોધ કર્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

નહારા સ્વભાવથી થતાં નુકસાન.

મહેતાજી—સાંભળ લલ્લુ, તારા અભ્યાસમાં સુધારો થયો છે, એટલુંજ નહિ પણ હવે કેટલીક મુદતથી તારી વિરુદ્ધ એકે દરિયાદ આવતી નથી એ જાણી મને બહુ આનંદ થાય છે. ધીમે ધીમે મહાવરાથી હજી પણ તારા સ્વભાવમાં વધારે સુધારો થશે. ખાતરી રાખજે કે આ જગતમાં હંમેશાં સારા સ્વભાવવાળો માણસ એકી આવડતવાળો હોય તોપણ તે સુખેથી રળી ખાય છે. એથી ઉલટું નહારા સ્વભાવવાળો માણસ સારી આવડતવાળો હોય તોપણ તે જ્યાં જાય ત્યાં દુઃખી થાય છે. અને વખતે ગુજરાન ચલાવવાના પણ તેને વાંધા પડે છે. સાંભળ, આ સંબંધી તને હું એક વાત કહું.

મગન કરીને એક છોકરો હતો. એ બહુવામાં બહુ ચાલાક હતો, પણ એનો સ્વભાવ એવો નહારો હતો કે વર્ગના કોઈપણ છોકરા જોડે એને ખનતું નહિ ઘેર પણ આડોશી પાડોશીનાં છોકરાં સાથે લડી વારંવાર કજીઓ ઘેર લાવતો. એનાં માખાપ તથા મહેતાજી સર્વ એનાથી કંટાળી ગયાં હતાં. નિશાળમાં એવો એક પણ દિવસ બાગ્યેજ જતો કે મગનની વિરુદ્ધ દરિયાદ આવી ન હોય. કોઈ કોઈ વખત તો એને નિશાળમાંથી કાઢી મૂકવા મહેતાજીની ઇચ્છા થતી, પણ એની સારી આવડત જોઈને તથા એની ખનખે રૂ થઈ જશે એમ જાણીને તે એને વારંવાર શિખામણ આપી ક્ષમા કરતો.

આમ કરતાં કરતાં તેણે અંગ્રેજ સાતમા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. મેટ્રિકની પરીક્ષા આવી, ત્યારે સૌને ખાતરી હતી કે મગન તો જરૂર પાસજ થશે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં ત્યાં તેનો નહારો સ્વભાવ તો આમળનો આગળજ. સવારના વખતમાં પહેલો સવાલપત્ર પુરો કરી બધા ઉમેદવારો બહાર નીકળી આરામની રજા ભોગવવા લાગ્યા, એટલામાં એક ઉમેદવારે આવી પૂછ્યું કે અમુક સવાલનો જવાબ શું લખ્યો? આ બાબતમાં પેલા ઉમેદવાર સાથે મતભેદ પડતાં મગને તરત લડવાની શરૂઆત કરી. હવે રજાનો વખત પુરો થવાથી પરીક્ષા માટે તૈયાર કરેલા મંડપમાં ફરી જવાનો વખત થયો, પણ હજી મગને પેલા ઉમેદવારનો કેડો મૂક્યો નહિ. અને મંડપની છેક નજીકમાં આવી પહોંચ્યા. એટલામાં મગનનો મિત્રજ હાથથી ગયો. પેલા ઉમેદવારને નીચે નાખી તેની ગળચી પકડી એવી દાખી કે તેના મોંમાંથી શીણ બહાર નીકળી પડ્યું. આસપાસના બીજા ઉમેદવારોએ શોરબકાર કરી મૂક્યો. પરીક્ષાના કામ ઉપર દેખરેખ રાખનાર મુખ્ય અમલદારની નજર આ બનાવ તરફ ગઈ. તે ત્યાં તરત દોડી ગયા; અને પેલા ઉમેદવારને છોડાવ્યો. આસપાસની હડીકતની તજવીજ કરતાં પેલા અમલદારની ખાતરા થઈ કે વિના પ્રયોજને મગને બચાવેર અપરાધ કર્યો છે; તેથી તેને બાકીની પરીક્ષામાં બેસવા દીધા નહિ. મગન આથી એટલો ચિડાયો કે તેણે ફરી એ પરીક્ષામાં બેસવાની તૈયારી કરી નહિ. એ અરસામાં વળી એનાં આખાપ ગુજરી ગયાં. તેથી પોતે રાજનગર ગયો, અને એક વહોરા ગૃહસ્થની મોટી પેઢીમાં નોકર રહ્યો. ત્યાં છ મહીના થયા નહિ એટલામાં તો પોતાના નહારા સ્વભાવને લીધે એ પેઢીના તમામ નોકરોની આંખે ચઢ્યો. જોત-જોતામાં જેની તેની સાથે લડી પડે. આ ઉપરથી એક દિવસ પેઢીના તમામ નોકરો એટલા બધા ગુસ્સે થયા કે તેઓ એક સંપ કરી શેઠની પાસે ગયા, અને વિનંતી કરી કે આ નવો રાખેલો મહેતો અમારી સાથે એવી ઉદ્ધતાધથી વર્તે છે કે અમે સર્વ કંટાળી ગયા છીએ. જો એને રાખવો હોય તો અમે સર્વે આજથી અમારી નોકરીનું રાજીનામું આપીએ છીએ. શેઠના વિચાર મગનની આવડત અને ચાલાકી માટે બહુ ઉત્તમ હતો; પરંતુ તમામ નોકરોને નારાજ કરે એવા નહારા સ્વભાવનો માણસ કંઈ કામનો નહિ, એમ ધારી તેને નોકરીમાંથી રજા આપી. ત્યાર પછી મગન એક અંગ્રેજ પેઢીમાં નોકર રહ્યો. ત્યાં ત્રણેક માસ નોકરી કરી એટલામાં તે એક દિવસ ઓફિસમાં મોડો ગયો. પેઢીના મુખ્ય અમલદારે તેને એ

આખી સહજ ટકાર કરી, એટલામાં તો તે એમના સામે ચીઢવાઇ ગયો, ને સામા જવાજ દેવા લાગ્યો. આથી તેને નોકરીમાંથી રજા મળી. ધંધા વગર કેટલાક દિવસ તે રખડ્યો. શું કરવું તે તેને સૂઝે નહિ. આ વાત તેની માતા મામા દયાશંકરના જાણુવામાં આવી. દયાશંકર એક સારા વૈદ તરીકે પ્રખ્યાત હતા, અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વૈદક શીખવાને તેમને ઘેર આવતા. દયાની લાગણીથી તેમણે મગનને બોલાવી કહ્યું કે તું મારે ત્યાં જમજે ને વૈદકનો અભ્યાસ કરજે. મગને તે કપ્પલ કંઈ અને ત્યાં રહ્યો. દયાશંકર તેમની યૈરી ને છોકરાં સૌ મગન સાથે બહુ આચાળપણે વર્તતાં, છતાં બાઇને જરા જરા વારમાં વાંકું પડી જતું. કોઇ વખત મામી સાથે તો કોઈ વખત ઘન્ટાં છોકરાં સાથે તે લડી પડતો. પોતાની સાથે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તો તે જોત જોતામાં તૂટી પડતો. વૈદરાજ આ બધું જાણતા હતા, પણ માઆપ વગરનો તથા સગે જાણીને તેને ક્ષમા કરતા. મગનની અભ્યાસ કરવાની શક્તિ સંબંધી તેમનો કિત્તમ મત હતો. બે વરસમાં તો તેણે લગભગ પાંચ વરસના વિદ્યાર્થીઓ જેટલો અભ્યાસ કર્યો. વૈદરાજ ધારતા હતા કે મગન બીજા એક બે વરસ અભ્યાસ કરશે, તો સારા વૈદ તરીકે બહાર પડશે, ને તેની આખી જીંદગી સુખી રહેશે, તેથી પોતાને જથ તથા આશીર્વાદ મળશે. વૈદરાજ તેને વારંવાર ક્ષમા કરતા, તેમાં તેની અભ્યાસ કરવાની ચાલાકી એ પણ સુખ્ય કારણોમાંનું એક હતું. વૈદરાજ બહુ કુટુંબ પ્રેમી હતા. પોતાની મરનાર બાણેજ એટલે મગનની મા ઉપર તેમને બહુ વહાલ હતું. તે પોતાના પુત્રમાં તથા મગનમાં કંઈ ભેદ રાખતા નહિ. પ્રયત્ન કરી પોતે મગનને પરણાવ્યો. પણ દુષ્ટ અને તુંડ મિત્રજી મગન કોઇને જરા આપે એવો નહોતો. એક દિવસ મામીએ કાંઇ શિખામણ આપી એટલે અભ્યાસ અભ્યાસને ઠેકાણે રહ્યો ને પોતે પોતાને ગામ ચાલ્યો ગયો, ને ત્યાં તેણે વૈદકની દુકાન સ્થાપી. થોડા દિવસ તો ટીક ચાલ્યું, પણ પછી દરદીઓ સાથે લડવા માંડ્યું. લોકો તેના નહારા સ્વભાવથી માહીતગાર થઇ ગયા. તેથી કોઇ પણ એની દુકાને ફરકવા લાગ્યું નહિ. મગનની યૈરી ઉમર લાચક. થઇ ત્યારે એને ઘેર આવી, પણ દુષ્ટ સ્વભાવવાળો મગન સવારથી સાંજ લગી તેના ઉપર ટીક ટીક કર્યા કરે, જોતજોતામાં છેડાઇ પડે ને મારવા દોડે. છેવટે તે બિચારી કંટાળીને પોતાને પિએર ચાલી ગઇ, ને પોતાનું જીવન લાંબ પુરું થયું. હવે મગનને તો ગુજરાનના પણ વાંધા પડ્યા લાગ્યા. માઆપ

તરફથી થોડું ધણું વારસામાં મળ્યું હતું તે પણ એકે એકે ખાવામાં પુરું કર્યું. આખરે ધરનો વારો આવ્યો, તે વેચી બાડાના ધરમાં રહેવા ગયો. અને ત્યાં પણ આડોશી પાડોશી સાથે સહજ સહજમાં ભડવા લાગ્યો. આથી એની બહુ દુર્દશા થઈ. જ્યાં જમ ત્યાંથી ધર બદલી ખીજે રહેવા જવું પડતું. છેવટે તે માંદો પડ્યો. ને હેરાન હેરાન થઈ મંચુ પામ્યો. લલ્લુ, તને સમજ પડી હશે કે નહારા સ્વભાવવાળો માણસ આવી રીતે સર્વત્ર દુઃખી થાય છે. સ્વભાવ સારો હોય તો એાછી આવડત છતાં માણસને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. સારો ને નમ્ર સ્વભાવ એ એક ઉત્તમ ગુણ છે. મહાત્માથી તેમજ મન ઉપર કાચુ રાખવાથી તેમાં ઘણો સુધારો થઈ શકે છે. આ જગતમાં ઘણે ભાગે સારા ને નમ્ર સ્વભાવવાળા માણસોજ દરેક ધંધામાં ફાવે છે. તમે ધ્યાન પૂરક જોશો તો તમને આનાં અનેક દૃષ્ટાંતો આ જગતમાંથી મળી આવશે.

પ્રકરણ ૬ હું.

કામ કરવામાં વ્યવસ્થા રાખવી.

એક દિવસ સુશીલને ઉદાસ જોઈને એની માએ પૂછ્યું, બાપ, કેમ આજ આમ ઉદાસ જણાય છે. સુશીલ કહે કંઈ નહિ, બા. સદગુણી કહે કંઈ નહિ કેમ ? ખરી હકીકત હોય તે કહી દે. સુશીલ કહે, બા, હું આજે નિશાળમાં મારી વાચનની ચોપડી લીધા સિવાય ગયો હતો, તેથી એક કલાક લગી બહાર બેસી રહેવું પડ્યું હતું. બધા છોકરા અંદર પાઠ શીખે ને મારે બહાર ઉભા રહેવું પડ્યું તેથી મને બહુ શરમ લાગી. આ મહીનામાં તો મારે બે વાર બહાર ઉભું રહેવું પડ્યું, તેથી મને અતિશય સંતાપ થાય છે.

મા—ચોપડી કેમ બુલી ગયો ?

સુશીલ—મઘ કાલે મહેતાજી સાહેબે અમને ગણિતમાં એક મનોચત્તની રીતના ત્રણેક દાખલા શીખવ્યા હતા, અને તે ઘેરથી લખી લાવવા આપ્યા હતા, તે મેં લખ્યા. મને ગણિતમાં બહુ રસ પડે છે તેથી મેં આખા મનોચત્તના તમામ હિસાબ ગણી કાઢ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તે બધા મેં મારો નોટબુકમાં લખી લીધા. ગણિતની લહેમાં ખીજ વિષયો કરી શક્યો નહિ. છેક નિશાળનો વખત થવા આવ્યો એટલે હું ઇતિહાસ લઈ વાંચવા

બેઠો. તે વાંચ્યો ન વાંચ્યો એટલામાં પોણા અગિઆર વાગ્યા. તેથી હતાવળો દફતર લઈ નિશાળે દોડ્યો. નિશાળમાં પહેલો વખત ઇનિદાસનો હતો. તે મને આવડ્યો નહિ. પછી વાચનનો વખત થયો. ત્યારે દફતર છોડી જોયું તો વાચનની ચોપડી ઘેર રહી ગઈ હતી. તેથી મને મનમાં ટ્રાસકો પડ્યો. સૌ છોકરા પોતાની વાચનની ચોપડી હાથમાં લઈ પાઠ ઉપર ધ્યાન આપવા લાગ્યા. પણ મારી પાસે ચોપડી નહોતી તેથી હું ગભરાયો. અમારી નિશાળમાં એવો ધારો છે કે બહુવાનાં સાધનોમાથી જે કંઈ કંઈ જૂલીને આવે તો તેણે તે વિષય શીખવાય ત્યાં સુધી બહાર એટલા ઉપર બેસવું. મારી જોડે બેઠેલો છોકરો મારી આ મુશ્કેલી સમજી ગયો. તેણે મને સલાહ આપી કે વાચનને બદલે ગણિતની ચોપડી હાથમાં ધરી રાખી તેમાં અમથું અમથું ધ્યાન આપ, એટલે તારે બહાર જવું પડશે નહિ મેં કહ્યું કે ના, એમ તો ન થાય. એ તો મહેતાજી સાહેબને છેતર્યા કહેવાય. ફરી મારો કોઈ બરોસો કરે નહિ અને ઇશ્વરનો પણ ચોર ગણાઉં. આ છોકરાને આવે જવાજ દઈ હું તરતજ ઉભો થયો, અને મહેતાજી સાહેબની આગળ લાચારીથી મારી હકીકત કહી નિશાળના નિયમ પ્રમાણે બહાર ગયો.

મા કહે સુશીલ, તારા સાચવટને માટે મને બહુ સંતોષ થાય છે. પરંતુ અભ્યાસ કરવામાં તારે આમ અનિયમિતપણું કરવું નહિ. નિશાળના વખત પત્રક ઉપર આધાર રાખી તું તારું ખાનગી પત્રક તૈયાર કર, અને તેને અનુસરીને ચીવટથી કામ કર. એમ નહિ કરે તો જે બાજતનો શોખ હશે તેમાં પુષ્કળ વખત ગાળવાનું મન થશે અને જે વિષયપર કંટાળો હશે તે બીલકુલ પડશે રહેશે. એટલુંજ નહિ પણ તારે બહુ વખત ગભરાવું પડશે અને વખતે પરીક્ષામાં પણ નાપાસ થઈ જઈશ. અનિયમિતપણે કામ કરવાથી મારી માને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ પડતી હતી તે સાંભળ.

મારાં પિએરિઆં બહુ વસ્તારી હતાં. મારે ચાર બેનો તથા બે ભાઈ હતા. મારી મા બિચારી ધર કામમાંથી કદી ઉઘી આવતી નહિ. પરાંદીએ ચાર વાગે ઉઠે લારથી કામજ કામ. એક બડીની પણ દુરસદ નહિ. મારા બાપને અગિઆર વાગે નોકરી પર જવું પડતું તેથી બરાબર દશ વાગે ખાવાનું તૈયાર કરવું પડતું. મારા બાપ જમીને જતા કે તરતજ મારી મા એકવાડ અથોડ કરી કંઈને કંઈ કામ કાઢતી. કોઈ દિવસ કપડાં સાંધવાનું કામ કાઢે તો કોઈ દિવસ જુનાં ચોદાં સાંધે. સાંધવાની લહેમાં રાતે વાળુનું એકું થઈ જાય. બીજે દિવસે વળી બાકી રહેલું સાંધવાનું કામ હાથપર લે,

તો પણ તે પુરં થાય નહિ, એટલે તે કંટાળીને અધુરં મૂકે. વળી ત્રીજે દિવસે સાંજના પહોરે દાણા સમારવાનું કામ કાઢે. તે બે ત્રણ દિવસ સુધી લાગલાગટ કરે પણ પુરં થાય નહિ એટલે તે અધુરં મૂકી બીજું કામ હાથપર લે. વળી એટલામાં અમારા બંધી બેનોનાં માથાં તથા લુગડાં મેલાં થઈ ગયાં હોય. ચોથે દિવસે સવારના વખતમાં અમારામાંથી એકાદનું માથું ચોળવા હોળવાનું હાથપર લે, અને તેથી રસોઈ વખતસર તૈયાર થાય નહિ, એટલે મારા પિતાને કંઈ સુકુંપાકું ખાઈ દુકાનપર જવું પડે. વળી કોઈ કોઈ વખત તો બહુ ઉતાવળ કરવાથી દાળ બળી જાય કે શાકમાં બધીવાર હોય નહિ સવારથી રાત લગી કામ કરતાં છતાં ઘરમાં અતિશય અવ્યવસ્થા થઈ જતી. મારા પિતાએ એક દિવસ સાંજના મારી મા સાથે કામની વ્યવસ્થા સંબંધી વિચાર કર્યો, ને હેવટે સલાહ આપી કે સવારના પહોરમાં રસોઈ તૈયાર થતાં સુધી દાતણ પાણી, દિશા જંગલ; પથારી ઉપાડવી, વાસીદું વળવું, નાહવું ધોવું ત રસોઈ કરવી, એટલુંજ કામ કરવું. વળી રસોઈ કરવામાં પણ કયે દિવસે શું રાંધવું તે નક્કી કરી આપ્યું. બપોર પછી દરરોજ વારફરતી એક છોકરીનું માથું ચોળવા તથા હોળવા માટે, લુગડાં ધોવા માટે, દાણા સાફ કરવા માટે, ઘરમાંની ચીજોની વ્યવસ્થા કરવા માટે તથા પરચુરણ કામકાજ માટે તેમણે વખત ઠરાવી આપ્યો. વળી આ ઉપરાંત તેમણે અમુક વખત પુરસદનો પણ નક્કી કરી આપ્યો. ઘરના કામમાં થતી અવ્યવસ્થા દૂર કરવાના સઘળા નિયમો મારી માતાએ બરાબર ધ્યાનમાં રાખ્યા ને તે પ્રમાણે વર્તવા લાગી. આથી ઘરનું કામકાજ સારી વ્યવસ્થાથી ચાલવા લાગ્યું.

સુશીલ, જે જે માણસો પોતાનું કામ અનિયમિતપણે કરે છે, તેમના કામમાં કાંઈ પણ માલ હોતા નથી. તું તારું ખાનગી પત્રક તૈયાર કર. ને તે પ્રમાણે હંમેશાં દૈનિકાયા કામ કરવાની ટેવ પાડ; એટલે તને ફરીથી આવી મુશ્કેલી પડશે નહિ તારી સવારે વહેલા ઉઠવાની અનં રાત્ર વહેલા સુવાની ટેવ કાયમ રાખજે તને એથી બહુ લાભ થશે. વળી રમવાની તથા ફરવાફરવાની ટેવ ખાસ જરૂરની છે, તે કદી ભૂલને નહિ.

સુશીલે માની શિખામણ પ્રમાણે વખત પત્રક તૈયાર કર્યું. આથી તેને ફરીથી કોઈ વખત આવી મુશ્કેલી આવી નહિ.

મા—સુશીલ, તેં મને તારો એક અપરાધ કહી સંભળાવ્યો, પણ બીજો અપરાધ તેં શો કર્યો હતો કે તારે પ્રથમ પણ એકવાર બહાર બેસી રહેવું પડ્યું હતું?

સુશીલ—મા, મને એવી બાબત યાદ આવતાં બહુ પસ્તાવો થાય છે, પણ તમે પૂછ્યું તો કહું છું. અમારી નિશાળમાં એવો નિયમ છે કે ચાલતા પાઠે કાંઈ વાત કરે તો તેને તે પાઠ ચાલે ત્યાં સુધી વર્ગમાંથી બહાર નીકળી ઓટલા ઉપર ઉભા રહેવું પડે છે. એક દિવસ એવું બન્યું કે નિશાળમાં પાઠ ચાલતો હતો. એમાં શહેરની અંદર એક સાથે પુષ્કળ ઘટ વાગવા લાગ્યા. ઘંટનો ધીમે ધીમે અને એક સરખે અંતરે થતો રણુકાર સાંભળી મારાથી મોહનને પૂછી જવાયું કે બાપ આ શું છે ? મોહને કહ્યું કે તને ખબર નથી કે જૈનના એક દેવળમાં આજે પ્રતિમા પધરાવે છે ? તે પધરામણીનો વખત અત્યારનો છે; માટે જૈનોનાં સવળાં દેવળોમાં અત્યારે ઘંટ વાગે છે.

ઉપરની વાત કરતાં શિક્ષક મોહનને જોયો કે તરત પાઠ બંધ કરી મોહનને કહ્યું, કે ને ચાલતા પાઠે વગર રમ્મએ વાત કરી; માટે તારે આ પાઠ પુરો થતાં સુધી ઓટલા ઉપર બેસવું.

આ સાંભળી હું ઉભો થયો. અને મોહ્યો કે સાહેબ, ક્ષમા કરજો, હું મોહ્યાવ્યા સિવાય વચમાં બોલી લઉં છું. મોહન કરતાં મારો ગુનો વધારે છે. પહેલી વાત મેં શરૂ કરી હતી. મેં પૂછ્યું ન હોત તો કદાચ મોહન બોલત નહિ. મારી ભૂલ થઈ છે. નિશાળનો નિયમ પહેલો મેં તોડ્યો છે.

મહેતાજીએ કહ્યું, મને એ મતલબની ખબર નહોતી, માટે તારે પણ બહાર જવું. હું કાંઈ પણ મોહ્યા સિવાય મહેતાજીની આજ્ઞા માથે ચઢાવી બહાર ગયો ને મોહનની પાસે જઈ બેઠો.

મોહનને જોતાંજ મારી આંખમાં ઝળઝળાં આવી ગયાં. મેં મોહનને કહ્યું કે બાપ, મારે લીધે તારે સહન કરવું પડ્યું છે માટે ક્ષમા કરજો.

ધણા ઘંટ એક સાથે વાગવાથી મને એટલી બધી અજબબી થઈ કે નિશાળનો નિયમ મારા લક્ષમાં રહ્યો નહિ. મોહન બહુ મોટા દીકરો હતા. તેણે મને ક્ષમા આપી એટલુંજ નહિ પણ ઉલટો દિલાસો આપ્યો.

આ વાર્તાનો પ્રસંગ ચાલે છે એટલામાં મોહન ત્યાં આવી ચડ્યો. સદ્ગુણી બાપએ તેને તથા સુશીલને ઉપદેશ કર્યો કે તમે નિશાળનો નિયમ તોડ્યો, એ બોલું કહ્યું; પણ વગર આનાકાનીએ સાથે સાચું કહી દીધું એ જાણી મને સંતોષ થાય છે. તમારે તમારા મનપર કાચુ રાખતાં શીખવું જોઈએ. સુશીલ જણાવે છે કે નિયમ ધ્યાનમાં ન રહેવાથી વાત થઈ ગઈ.

એ ખરું, પરંતુ મનપર કાચુ નહિ હોય તો નિયમ ધ્યાનમાં હોવા છતાં પણ તે તોડવાનું મન થઇ જશે. જેમ માણસ પોતાના મનપર કાચુ વધારે રાખી શકે છે તેમ તે વધારે સારો થઇ શકે છે; ને આ જગતને પણ તે બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે. સારી ટેવો કરતાં નહારી ટેવો વધારે જલદી પડી જાય છે. જે મન ઉપર માણસનો કાચુ હોતો નથી તો તે અત્યંત દુર્ગુણી થઇ જાય છે; અને કાંઇ માણસ તેની સાથે વહેવાર રાખવાને, વાત કરવાને કે પાસે બેસવાને ઇચ્છતો નથી. મન ઉપર કાચુ રાખનારા માણસો દેવની માફક પૂજાય છે. મન ઉપર કાચુ રાખવો એ સહેલું કામ નથી; છતાં પણ માણસ મદાવરાથી તે સદ્ગુણ મેળવી શકે છે. માટે તમે મન ઉપર કાચુ રાખતાં અવશ્ય શીખજો.

જે તમે નિશાળના નિયમેનો આ પ્રમાણે વારંવાર ભંગ કરશો તો મહેતાજીનો વિશ્વાસ તમારા પરથી ઉડી જશે. આ સાંભળી મોહન બોલી ઉઠ્યો, માથું મહેતાજી સાહેબને અમારા બંનેનો સારો ભરોસો પડી ગયો છે. અને તેમાં પણ વળી સુશીલની સાચવટ જોઈને તો તેઓ શીદા શીદા થઇ જાય છે. જુઓ તમને એક દાખલો કહી સંભળાવું છું.

એક વખત એવું બન્યું કે મુખ્ય મહેતાજી સાહેબ અમારો વર્ગ તપાસવા આવ્યા હતા. તેમણે ફેલિંગની નોટ યુકે તપાસવા માંડી. આ વખતે અમારા વર્ગનો ઠાકોરલાલ નામનો એક છોકરો ગેરહાજર હતો. તેની નોટયુકમાં સૌથી સારાં ચિત્રો કાઢેલાં હતાં. સુશીલની અને ઠાકોરલાલની નોટયુકનાં પુઠાં. કદ વગેરે સરખાં હોવાથી અમારા વર્ગના શિક્ષકે સુશીલની નોટયુકને ઠેકાણે બૂલથી ઠાકોરલાલની નોટ મુખ્ય મહેતાજી સાહેબના હાથમાં આપી. આ નોટયુકમાં સૌથી સારાં ચિત્રો હતાં. તે જોતાંજ તેમણે એ નોટયુક આખા વર્ગને દેખાડી અને એવીજ સદ્ગાથી સારાં ચિત્રો કાઢવા સંબંધી આખા વર્ગને સૂચના કરી, અને સુશીલને શાગાથી આપવા માંડી. સુશીલ ચુપ રહ્યો હોત તો આ વાત કોઇના જાણવામાં આવત નહિ; પણ એ સત્યને માટે મરી શીટ એવો છે, તેથી એણે ઉભા થઇ તેમને વિનંતી કરી કે સાહેબ માફ કરજો. હું એ વખાણને પાત્ર નથી. એ નોટયુક મારી નથી, પણ ઠાકોરલાલની છે. મારા કરતાં એ સારાં ચિત્રો કાઢી શકે છે. સુશીલની સાચું બોલવાની હિંમત જોઇ મુખ્ય મહેતાજી સાહેબ બહુ ખુશી થયા. વળી અમારા વર્ગના શિક્ષકે પ્રથમ ધંદના સંબંધમાં જે બનાવ બન્યો હતો, તે એમને કહી સંભળાવ્યો અને જણાવ્યું કે

સુશીલને સત્ય બહુ વહાલું છે. આ પછી મુખ્ય મહેતાજી સાહેબે આખી નિશાળના છોકરાને ભેગા કરી સુશીલનાં આચરણનું અનુકરણ કરવા બોધ કર્યો. સુશીલના સારા વર્તન માટે મુખ્ય મહેતાજીએ એને છાતી સરસો આપ્યો. આ સાંભળી સહયુણી પોતાના મનમાં સંતોષ પામી, ઘર કામે લાગી.

પ્રકરણ ૫ મું.

હરામનું ખાવાની દાનત રાખવી નહિ.

એક દિવસ સાંજના પહેરે સુશીલ પોતાના વર્ગના મોતીલાલ નામના છોકરા સાથે નદી કિનારે રમતો હતો, એટલામાં પાણી નજદીક કાંઈ પીળી વસ્તુ પડેલી એની નજરે પડી. નીચો નમી જુએ છે તો તે એક હીરાકંઠી હતી. તેણે તે ઉંચકી લઈ મોતીલાલને દેખાડાને કહ્યું. અદ્યા મોતીલાલ, જો જો, આ હીરાકંઠી મને જડી.

મોતીલાલ—ભાઈ, આપણે બંનેનો ભાગ. તું કોઈને વાત કરીશ નહિ. હું પણ નહિ કરું. આપણે બંને તે વહેંચી લઈશું.

સુશીલ—અરે, તું આ શું બોલે છે ? કોઈ ખાઈ ધોવા આવી હશે, અને સાંજ પડી જવાની બીકમાં ઉતાવળી ઉતાવળી ચાલી ગઈ હશે, તેથી તેને પોતાની કંઠી નીકળી પડ્યાનું ભાન રહ્યું નહિ હોય. ખીત્રી નીકળી જવાથી તે પડી ગઈ હોય એમ લાગે છે.

મોતીલાલ—એમાં આપણે શું કરીએ ? ભોગ એના. આપણે કંઈ ચોરી કરી એની પાસેથી લઈ લીધી છે ?

સુશીલ—ચોરી નથી કરી એ વાત ખરી, પણ એનો કોઈ માલિક તો હશે ને ?

મોતીલાલ—હવે જવા દેને તારું ડહાપણ ! માલિક જોળવા જતાં ખરા ધણીને બદલે ખીત્રે કોઈ ખોટો ધણી ઉભો થશે. તે જડી છે આપણને ને લઈ જશે ખીત્રું કોઈ.

સુશીલ—આપણે એમ શા માટે કરીએ. ચાલો તે કંઠી લઈ આપણા મહેતાજી સાહેબને આપીએ. તેઓ ખરો ધણી હશે તેને ખાતરી કરી આપી દેશે. જેની ખોવાઈ હશે તેને બિચારાને ઘેર તો રાંધ્યું ખાન્ય રહ્યાં હશે.

મોતીલાલ—નશીબ એનાં, આપણે શું કરીએ ? મારું કહ્યું માન. આપણે જુને તેની શેરો અડધી અડધી વહેંચી લઇએ. જે તને બીક લાગતી હોય તો લાવ મારી પાસે. થોડા દિવસ પછી જ્યારે આ વાત ટાઢી પડશે ત્યારે હું તને અડધા ભાગ આપીશ. તને જરીએ વિચાર નથી આવતો કે તારી ગરીબ મા બિચારી સવારથી સાંજ લગી મહેનત મળુરી કરી મહા સુરકેલીથી યુજરાન ચલાવે છે, માટે પરમેશ્વરે દયા કરી આ કંઠી મોકલી છે.

સુશીલ—દુહ, તારા વિચારો જોઈ મને જલ્દી નવાઈ ઉપજે છે. પરમેશ્વરનો એવો ઇરાદો છેજ નહિ, કે કાંઈએ એકા એકા ખાવું. હરામનું ખાવાની તો ખાસ મના છે. ધારો કે આપણે એને ભાગે સો સો રૂપીઆ આવ્યા તો તે કેટલા દિવસ નભવાના છે ? વરસ કે બે વરસમાં તે પુરા થઇ જશે. પછી મહેનત નહિ કરવી પડે શું ? કાંઈ દિવસ હરામનું ખાવાની દાનત રાખવી નહિ. વળી આ કંઠી રાખવાથી આપણે ઇશ્વરના તેમજ સરકારના યુનેગાર થઇશું. આપણે આ કંઠી વેચવા જઈશું તો તરત પોલિસ આપણને પકડશે, અને પૂછશે કે તમે કયાથી લાવ્યા ?

મોતીલાલ—આપણે એવું શીદ કરીએ વઃ ? હવણું તો આપણે એ ઘેર લઇ જઇએ; પછી આગળ ઉપર વાત.

સુશીલ—આપણા જેવા નાના છોકરા પાસે પેટી પેટારા હોતા નથી, તેથી તરત તે માખાપને આપવી પડે. મારી મા તો એવી સત્યવાદી છે કે તરત મને ધમકાવી કાઢે, ને જગતમાં ખરેખરી હકીકત જાહેર કરે. જેની કંઠી હોય તેને તરત આપી દે. આમ છતાં પણ કદાચ આપણે આ વાત મનુષ્ય જાત આગળ છાની રાખી શકીએ, પણ પરમેશ્વર આગળ કશું છાનું નથી. આપણા નહારા કામને વારતે આપણે ઇશ્વરના યુનેગાર છીએ, અને તેને જવાબ આપવાનો છે. અત્યારથી આપણે આવાં દુહ દુલો કરતાં શીખીએ, અને તેમાં ફાવીએ તો ભવિષ્યમાં એ નહારી ટેવ વધતી જાય અને મોટી ઉમરે જલ્દી નુકસાન થાય. વળી અત્યાર લગી મારી મા મારા સારા યુજને માટે સંતોષ દર્શાવે છે તે તમામ જનો રહે, મારો ભરોસો ધરમાંથી હઠી જાય, અને તે પુષ્કળ ક્લેશ કરે. મારી મા સાચને માટે મરી મટે એવી છે. તેનું એક દર્દાંત તને કહું તે સાંભળ.

અમારી નાલમાં એવો દિવસ છે કે કાંઈને ત્યાં જન આવવાની હોય ત્યારે ધરદીઠ એક એક ગોદડું ઉઘરાવી ધણું ગોદડાં ભેગાં કરવામાં આવે છે. જન જન ત્યારે પાછાં જેનાં તેને આપી દેવામાં આવે છે. અનંતરાત્ર

કાકાને ત્યાં જન આવી ત્યારે અમારે ત્યાંથી સાધારણ ગોદડું આપવામાં આવ્યું હતું. ગોદડું પાછું મોકલ્યું ત્યારે ભૂલથી અમારા ગોદડાને બદલે સારી રૂપીઆ દસ બારની કિંમતની તળાઇ તે આપી ગયા. મારી મા આ વખતે ઘેર નહોતી. ઘેર આવી કે તરતજ અનંતરામ કાકાને ત્યાં તળાઇ પાછી આપી આવી, ને તેમને કહ્યું કે તજવીજ કરી માફ ગોદડું જડે તો મોકલજો, ને ન જડે તો શીકર નહિ. મારી માને મૂળથીજ સાચને માટે આવી લાગણી છે. હું ને માનો દીકરો છું. માટે હું તો એ કંઠી મહેતાજી સાહેબનેજ આપી આવીશ. વળી એક બાળે દાખલો આપું છું. તે ઉપરથી પણ તારી ખાતરી થશે કે પારકા વસ્તુ રાખવામાં માલ નથી.

આ પાસેના ગામમાં એક શેઠ રહે છે. તે ઘોડે ચઢીને એક દિવસ પગગામ જતા હતા. રસ્તામાં ઘોડો બડક્યો અને શેઠને નીચે નાખી દમ તે જગડામાં ચાલ્યો ગયો. કેટલાક ગાઉ નીકળી ગયા પછી તેને એક કણુખીએ દોડો, તેથી પકડી પોતાને ત્યાં લઇ ગયો. આ વાતની તેણે કાકાને ખબર આપી નહિ. ઘોડાના ધણીએ પોલિસ અમલદારને ખબર આપી. પોલિસ તરફથી તજવીજ ચાલતાં કેટલાક મહીના પછી તે ઘોડો પેલા કણુખીને ત્યાંથી પકડાયો. આ ઉપરથી સરકારમાં કણુખીના ઉપર કામ ચાલ્યું. કણુખીને પુખ્તળ ખર્ચ થયું, છતાં છેવટ તે કેદમાં ગયો. આવી રીતે હરામની વસ્તુ રાખવાથી પરમેશ્વરના તથા સરકારના ચોર દરીએ. આવા બધા બચમાંથી કદાચ આપણે બચી જઇએ તોપણ છેવટે ઇશ્વરને ત્યાં તો આપણે જવાબ દેવાનોજ છે; માટે એ કંઠી જેની હોય તેને પાછી આપવામાંજ લાભ છે.

આ બધી હકીકત સાંભળી મોતીલાલના મનમાં ખાતરી થઇ કે સુશીલ કહે છે તે ખરું છે. આથી તેણે સુશીલનો ઉપકાર માન્યો ને કહ્યું કે ભાઈ, તેં મને આજે બપોંરે યુનો કરતાં અટકાવ્યો. તેં જે બોધ મને આપ્યો છે, તે અમૂલ્ય છે. હું જીંદગી સુધી તે ભૂલીશ નહિ.

આ વાતચીત થયા પછી તેઓ બંને જણા મહેતાજીને ઘેર ગયા, અને ખરી હકીકત કહી કંઠી તેમને સ્વાધીન કરી. કંઠીના માલીકે આ બંને છોકરાને કંઈ પણ ધનમાં આપવા પોતાની ઇચ્છા જણાવી, પણ તેમણે તે ભેવાની ચોકખી ના પાડી; અને કહ્યું કે તમારી વસ્તુ તમને પાછી આપવાને અમે બંધાએલા છીએ.

પ્રકરણ ૫ મું.

મુલતવી રાખવાનાં માઠાં ફળ.

આ બનાવ બન્યા પછી મોતીલાલ પ્રસંગોપાત સુશીલને ત્યાં જતો હતો. એક વખત મોતીલાલ આવ્યો ત્યારે સુશીલ પેન્સિલથી પાઠ લખતો હતો. આ પાઠ મહેતાજીએ ઘેરથી લખી લાવવા બધાં વર્ગને કહ્યું હતું. બીજો દિવસે નિશાળમાં જઈ તરત તે દેખાડવાનો હતો. મોતીલાલે કહ્યું સુશીલ, આજે રવિવાર છે માટે જો આવો તો આપણે રમવા જઈએ.

સુશીલ—રમવા આવતાં મને અડચણ નથી, પણ મારો આ પાઠ પુરો લખાઈ રહ્યા પહેલાં નહિ આવું.

મોતીલાલ—એતો ખરું, પણ હજી તો હવણુંજ લખવાનું શરૂ કર્યું છે, તેથી અડધા કલાક કરતાં પણ વધારે વખત લાગશે.

સુશીલ—હા, અડધો કલાક લાગશે ખરો. મારા વખતપત્રકમાં એ લખવાનો વખત અત્યારનોજ છે, એટલે હું તો મારા વખતપત્રકને જરૂર અનુસરીશ. વખતપત્રક પ્રમાણે અમુક બાબતો નિયમિતપણે ન કરીએ ને મુલતવી રાખીએ તો ખોટી ટેવ પડે ને ભવિષ્યમાં બહુ નુકસાન થાય.

મોતીલાલ—બાઈ, હું ક્યાં કુધી રોકાઈ રહું? રમી આવીને પછી લખજે.

સુશીલ—ના, એમ ન બને. ધારે કે રમવાની લહેમાં મોડું થઈ ગયું અથવા રમીને ઘેર આવ્યા પછી મારી બા અને કંઈકામ સોંપે તો મારું લખવાનું કામ રહી જાય; માટે લખવાનું કામ મુલતવી નહિ રાખું.

મોતીલાલ—એમ થાય તો કાલે સવારે લખાશે. એમાં શી ખોટી વાત છે ?

સુશીલ—આપણા મહેતાજી સાહેબે આઠેક દિવસ ઉપર મુલતવી રાખવાનાં માઠાં ફળ સંબંધી એક વાત કહી હતી તે તને યાદ છે કે નહિ ?

મોતીલાલ—ના બાઈ, હું તે સંબંધી કંઈ જાણતો નથી, કેમકે ગયા અઠવાડીઆમાં હું પરગામ ગયો હતો.

સુશીલ—સાંભળ, ત્યારે તને એ વાત કહી સંભળવું. જોગીબાઈ કરીને એક પટેલ હતો તેણે ગામ એક પગરનાની સડક ઉપર આવેલું

હતું. આ સડક પંદરેક માઈલ લાંબી હતી. તેના ઉપર આંખાનાં પુષ્કળ વૃક્ષો આવી રહ્યાં હતાં. આ વૃક્ષોની માલિકી સરકારની હતી. તેથી વરસો વરસ તેના ઉપર જે કરીએ આવે, તેની હરાજ થતી. એક વખતે વરસની શરૂઆતથીજ જોગીભાઈએ આ તમામ આંખાનાં ઝાડો પરની કરી પચાસ રૂપીઆ માટે હરાજમા રાખી. ઇશ્વરેચ્છાથી એ વરસમાં એ ભાગમાં કરીનો પાક બહુ સારો આવ્યો, ને બીજા ભાગમાં લિમ પડવાથી કરીનો મોર બળી ગયો, તેથી કરીનો ભાવ પણ મન માન્યો ઉપજવા લાગ્યો. ગામના બધા લોકો એમ ધારતા હતા કે જોગીભાઈને આ વરસે દોઢ હજાર રૂપીઆ નફાના મળશે; પણ મુલતવી રાખવાથી પગિલામ થું આવ્યું તે જુઓ. કરીનો પાક તૈયાર થઈ ગયો હતો, પણ જોગીભાઈની આંખ ઉધડે નહિ. કરીનો વેપારી ઘેર બેઠે માગણી કરવા આવ્યો. મળુના ઝઢી રૂપીઆનો ભાવ આપવા માંડ્યો, પણ તેને કહ્યું કે હવણું તો કરી મારથી ઉતારી શકાય એમ નથી માટે હાલ આપવી નથી. વેપારીએ કહ્યું કે ભાવમાં ઝાણું કરો અથવા તમામ આંખા ઉદ્ધડ આપો તો હું માણસો રાખી ઉતારાની લઇશ. જોગીભાઈએ એકે વાત માની નહિ. બીજા વેપારીએ માગણી કરવા આવ્યા ત્યારે જોગીભાઈની ધણિઆણીકે કહ્યું કે હવે કરીનો નિકાલ કરો તો સાઈ. ધણિઆણીનું કહેવું ખરું હતું, છતાં જોગીભાઈ તેના પર ગુસ્સે થઇ કહેવા લાગ્યા કે તારામાં કાંઈ અફસ છે કે નહિ? આપણે ઘેર પરાણા રાવણું કરવા આવ્યા છે તેમને એકલા મૂકીને આંખા વેડવા જવાય ખરું કે? જગતમાં આપણું નાક કપાત્ર જાય. પરાણા ગયા પછી વળી બેરીએ કહ્યું કે હવે હીલ કરો તે નકામી છે. ત્યારે વળી ગુસ્સે થઈ બોલ્યો કે આમ દોઢડાપણુ આ માટે કરે છે? માણસ લઇ પહોંચ્યો કે ચાર દિવસમાં સઘળા આંખા વેડી નાખીશ. હું કંઈ નરો બેઠો છું? તને અમારા કારભારમાં વચ્ચે આવવાની બહુ ટેવ પડી છે. જગા પટેલના ઘરમાં તકરાર જાગી છે. તેમના છોકરાઓ પોતાની બાપીકી મિલકત વહેંચવાને લડી મરે છે. તેમની ભાંજગડમાં પાંચ દિવસ ગાળવા પડે એમ છે. એ કામ થઈ રહેશે કે તરત આંખા વેડાવી નાખીશ. ગામમાં મોટાં પાધડાં બાંધી ફરીએ, ત્યારે જવું પણ પડે. એમાં કયાં ગાંઠથી છોડી બે પૈસા આપી દેવા છે? ગામમાં બધા ધણુએ અથડાય છે કેમ કાઠને પંચાત કરવા બોલાવ્યા નહિ? એતો બોલાવવા લાચક હોય તેનેજ સૌ બોલાવે દિવસ ઘેર હોય એને સૌ બોલાવે છે, બાકી તો પરાણે ઉપર પડતા જમણે તોપણ કાઈ ઝોટલા ઉપર ચઢવા દેતું નથી. એ કામ પત્યા

પછી પટલાણીએ ફરીને ફરીનો નિકાલ કરવા સાથે સૂચવ્યું, ત્યારે પટેલે જવાબ આપ્યો કે ફરી ફરી શું કરે છે? મારા મામાના દીકરાને તાવ આવે છે, એના ઉડતા સમાચાર મળ્યા છે. તેને જોઈને બે દિવસમાં પાછો આવ્યો કે તરત પડાવીને વેચી નાખીશ. એમાં શી મોટી વાત છે? પોતાની ધણિઆણી આગળ આમ બડાઈ બતાવી પટેલ પોતાના મોસાળ તરફ ચાલ્યા અને આંખા વેડવાનું કામ મુલતવી રાખ્યું. પોતાના મામાના દીકરાને સહેજ તાવ આવતો હતો, પણ ઘણું દિવસે બાણેજ આવ્યા જાણી મામાએ તેમને રોકી રાખ્યા. પટેલ ઘેર આવ્યા ત્યારે માલમ પડ્યું કે પ્રથમ તો ફરી માટે વેપારીઓ ઘેર બારણું દોકતા હતા, પણ હવે તો મોસમ મોળી પડવાથી કોઈ પૂછવાએ આવતું નથી. આ ઉપરથી પટેલે જોડેના શહેરમાં જતે જઈ પ્રથમથી ફરીનું સાટું નક્કી કરી આવવાનો વિચાર કર્યો. પોતાનું ગામ રેલવે સ્ટેશનથી નવ માઈલ હતું. સ્ટેશને ગાડી એક વાગે આવતી હતી. પટેલને એ ગાડીમાં જવાનું હતું. તેથી અગિયાર વાગતા પહેલાં પરવારનું જોઈતું હતું. પણ પટેલ તો સવારના પંદરમાં ઉઠ્યા ને કસ્ટોમો કાઢી બેઠા. ગામમાંથી એકે એકે સવળા અડાણના બંધાણી એકઠા થયા, તેમની સાથે ગપાં મારવામાં બાર વાગી ગયા. આથી તે દિવસે શહેરમાં જવાનું મુલતવી રહ્યું. વળી ધૈરીએ ઘરમાં કંકાસ કરવા માંડ્યો. બીજા દિવસે રસોઈ વહેલી કરી જમાડી વિદાય કર્યા. ગામની બાગેળે પહોંચતાં હાથમાં હુકો લઈ ભદ્રમણ પટેલ સામા મળ્યા, તેમના આગ્રહથી તેમની સાથે હુકો પીવાને ગપાટા મારવા બેઠા, તેમાં લગભગ સવા કલાક નીકળી ગયો. પછી ઉતાવળા ઉતાવળા ગાડીમાં બેઠા ને બળદને મારી મારીને દોડાવી દોડાવીને દમ કાઢી નાખ્યો. સ્ટેશન બે એક માઈલ દૂર રહ્યું ત્યારે ગાડીના ઉતાડે સામા મળ્યા. આથી ગાડી ઉપડી ગયાની વાત જણાઈ આવતાં પટેલે પોતાની ગાડી પાછી વાળી, અને ફરીનું સાટું કરવા જવાનું કામ બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રહ્યું. આવી રીતે મુલતવી રાખવાથી પરિણામ એ આવ્યું કે પાકેલી ફરી-ઓનો અગાડ પુષ્કળ થવા લાગ્યો, પક્ષીઓ ખાઈ જતાં અને હનગમોરો સતે ચોરી જતા. આદ્રી બેસી જવાથી ફરીનો ભાવ પણ નગ્ન પડી ગયો હતો. પ્રથમ વેપારીઓ ઘેર પૂછવા આવતા તેને બદલે હવે વેપારીઓને ઘેર પૂછતા જવાનો વખત આવી લાગ્યો. છતાં પણ બાઈસાહેબ વળી ગાડી ચૂક્યાથી પાછા આવ્યા. દૈવજોગે એવું બન્યું કે એજ દિવસે રાતે એકાએક આકાશમાં વાદળ ચઢી આવ્યું. પુષ્કળ તાવાઝોડા સાથે મુસળધાર વરસાદ પડ્યો; તેથી તમામ ફરી નીચે પડી સડી ને બગડી ગઈ. નફા

તો નફાને ઠેકાણે રહ્યો પણ સરકારના પૈસા પણ ગડિથી આપવા બારે થઈ પડ્યા. બાઇ મોતીલાલ, મુલતવી રાખવાથી થતા નુકસાનની વાત તું સમજ્યો ! મેં તો નિશ્ચય કર્યો છે કે દરેક કામ વખતપત્રક પ્રમાણે કરવું. કદી પણ મુલતવી રાખવું નહિ.

સુશીલની આ વાતથી મોતીલાલને બહુ સારી અસર થઇ. તેણે સુશીલને કહ્યું બાઇ, તારું કહેવું ખરું છે. મેં પણ મારો પાઠ લખવો મુલતવી રાખ્યો છે, માટે હવણાંજ પાછો જાઉં છું. તે લખી રહ્યા પછી તારી પાસે આવીશ. આ દરમ્યાનમાં તું તારો પાઠ પુરો લખી કાઢ. પછી આપણે બંને સાથે રમવા જઈશું. આ પ્રમાણે પોતાનો પાઠ પુરો કરી બંને સાથે રમવા ગયા.

પ્રકરણ ૯ મું.

ત્રેવડ.

એક દિવસ સુશીલ અને તેની માતા પોતાના ઘરમાં બેઠાં હતાં, એટલામાં પાડોશમાં રહેનાર રૂક્મણી નામે બાઈ ત્યાં આવી. તેણે સદ્યણી બાઈને નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું; બેન, આજે હું તમારી પાસે અગત્યના કામ સાથે આવી છું. મારી કીકીના બાપને દશ પંદર દિવસથી તાવ આવે છે, તેથી નોકરીમાંથી કાપને પગારે રજા લીધી છે. હવે પ્રથમ કરતાં સાથે છે પણ હજી જડમળથી તાવ ગયો નથી, તેથી પંદર વીસ દિવસ પહેલાં નોકરી ઉપર જઈ શકે એમ નથી. મોઢવરીના કારણથી મૂળથી પૈસા સંબંધી અમારો હાથ બીકમાં રહેતો અને તેમાં વળી એમને મંદવાડ આવ્યો. એટલે પૂછવાની વાતજ શી ? તેમના એક બે બાઈમંધ દોસ્તદાર પાસેથી પાંચ પાંચ દશ દશ રૂપિયા ઉઘીના લીધા, પણ તે નો ચટણીમાં ઉડી ગયા. હવે વારંવાર લોકો પાસે પૈસા ઉઘીના માગવા જતાં શરમ આવે છે, માટે આ દાગીનો લાવી છું તે પેલા કામીલાલ શેઠને ત્યાં મૂકી આવી તે ઉપર પચાસેક રૂપિયા લાવી આપવાની તસ્દી લેશો, તો તમારો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. શેઠ જે પ્રમાણે કહેશે તે પ્રમાણે બાજ આપીશું. એ રૂપિયા બાજ સાથે પુરેપુરા પાછા આપીશું ત્યારપછીજ અમે દાગીનો પાછો આંગીશું. હું પંડે શેઠને ત્યાં જત પણ અમારો ભરમ ઉધાડો થઇ જાય.

અમે અહીં નોકરીના કારણથી આવેલાં તેથી પરદેશી છીએ. વળી કીકીના આપને રૂપિયા ૩૫ મળે છે છતાં પૈસા સંબંધી આવી તાણુ રહે છે, એવી વાત લોકોના જાણવામાં આવે તો અમારું બહુ ખોટું દેખાય. તમને એવી અડચણ નથી, તમારા ઘરમાં કોઈ રજનાર નથી, અને વળી તમારી સ્થિતિ ગરીબ છે, એમ સૌ જાણે છે, માટે કૃપા કરી મારું આટલું કામ કરી આપો.

સદગુણીબાઈ—એન, એ સંબંધી આપણે પછી વિચાર કરીશું, પણ મોતીલાલબાઈ માસિક રૂ. ૩૫ નો પગાર મેળવે છે, છતાં તમને પૈસા સંબંધી આટલી બધી બીડ કેમ પડે છે તે જરા સમજાવશો ? મને તો આ વાત સાંભળી બહુ નવાઈ લાગે છે.

રક્ષમણી—એમાં નવાઈ શેની ? અમે બે ધણીધણિઆણી. બે છોકરાં અને એક ચાકર મળી પાંચ માણસનું અમારું ગુજરાન ચલાવવું પડે છે; અને મોઢવારી તો તમે નજરે જુઓ છો. પછી બીડ કેમ ન પડે ? એન, આ વિના ચાલે ? ‘ટકાની તોલડી તેર વાનાં માંગે.’ મૂળથી અમે રાજેશ્રી રીતે રહેલાં એટલે હવે કરકસર કરવી ફાવતી નથી. એન, અમારા પાટીદાર લોકોના રિવાજ બહુ ગાંડા છે. અમારા વતનમાં જન્મને જુઓ તો ગરીબ કે તવંગર સૌને ઘેર ચાકર હોયજ. તેને ખાવું પીવું ને અમુક પગાર આપવો પડે છે. વળી આ ઉપરાંત હજમડી રાજ બૈરાંની તહેનાત ઉઠાવવા આવે તેને પણ રાજ ખાવાનું આપવું પડે. લગ્ન પ્રસંગે હોય ત્યારે પંદર વીસ રૂપિયા પેદા કરનાર આસામીનાં છોકરાંનાં શરીર ઉપર પણ પચાસ સાઠ રૂપિયાનાં કપડાં હોય છે. હવે જો અમે અમારાં છોકરાંને એ પ્રમાણમાં કપડાં ન પહેરાવીએ તો અમારી નાતજાતમાં અમે કળાઈ જઈએ; અને છોકરાંછિયાં વરાવતાં મુશ્કેલી પડે. અમારી નાતનાં બૈરાં જાતે ધરકામ કરે તે હલકું ગણાય છે.

સદગુણીબાઈ—એતો ખરું, પણ તમે અહીં પરદેશી છો તો તમારા વતનના રિવાજ બાળુએ મૂકી દઈ અહીં ત્રેવડથી રહો તેમાં શું ખોટું ?

રક્ષમણી—એન, હું સાસરા ને પિયર બંનેમાં આવી રીતે ઉછરેલી છું તેથી બહુ ત્રેવડ કરવી ગમતી નથી. અમારા લોકો જેવી રીતે પોતાને વ્યવહાર ચલાવે છે, તેવીજ રીતે હું પણ મારો વ્યવહાર ચલાવું છું. એ સંસ્કારો મારામાં રૂઢ થઈ ગયા છે, છતાં પણ જો તમે મને ત્રેવડ કરવાની રીત બતાવશો તો મારાથી બનશે તેટલી હું પ્રયત્ન કરીશ.

સદ્ગુણીમાઇ—સાંભળો બેન, પ્રથમ તો તમે ચાકરને રજા આપો. તમને જાતે કામ કરવાની ટેવ નથી તેથી જરૂરિયાતમાં તમને બહુ અધરું લાગશે, એમ માફં ધારવું છે. પરંતુ જ્યાં લગી તમને કામ કરવાની ટેવ પડે, ત્યાં લગી કોઈ બાઇને રોકો. તે માત્ર પાણી ભરીને તથા એકવાડ કાઢીને આવી જાય, અને ધરતું બાકીતું કામ તમારે જાતે કરી લેવું. ચાકરને ખાવાપીવા સાથે ઓછામાં ઓછો રૂ. ૨) કે ૩) પગાર આપતાં હશે, એટલે કુલ લગભગ રૂ. ૭) નો માસિક ખર્ચ હશે. આ ખર્ચ બહુ ભારે છે. કામ કરનારીને માત્ર રૂ. ૨) થી ૩) સુધી તમારે આપવા પડશે. આથી દર માસે રૂ. ૪) ઉપરાંતનો ખર્ચાવ થશે. વળી તમને ધીમે ધીમે કામ કરવાની ટેવ પડશે. ધરતું કામ કરવામાં કોઈ જાતની શરમ નથી. એથી પૈસાનો ખર્ચાવ થશે, અને ચાકર કરે તે કરતાં દરેક કામ સારું થશે; એટલુંજ નહિ પણ તમારી તંદુરસ્તીમાં પણ ઘણું લાભ થશે, બાધેલું પગી જશે અને શરીરે મજબુત થશે. વારૂ બેન, તમને કાંઈ શીવતાં વેતરતાં આવડે છે.

રક્તમણી—હા, શીવતાં સાધારણ આવડે છે. પરંતુ રણ કામ સહેજસાજ કરે છું ખરી. પરંતુ મને વેતરતાં બરાબર આવડતું નથી, તેથી કેટલીકવાર કપડાં બગડે છે. વળી મારાં શીવેલાં કપડાં કાઢીના બાપા તેમજ છોકરાં પસંદ કરતાં નથી, એટલે ઘણું ભાગે તે દરજી પાસેજ શીવડાવીએ છીએ.

સદ્ગુણીમાઇ—તમે નવરાશના વખતમાં બપોળે ઘડી મારે ઘેર આવશે તો હું તમને વેતરતાં શીખવીશ. વળી શીવણકામનો પણ ધીમે ધીમે મહાવરો વધારશે, તો બહુ સારો સુધારો થશે, એટલે દરજીનું ધર શોધવા જવું પડશે નહિ. રક્તમણીબેન, આપણે બેરાં ધારીએ તો ઘણી બાબતમાં ત્રેવડ કરી શકીએ. જ્યારે અનાજની મોસમ હોય છે, ત્યારે ઘણું કરીને તે સોંધું મળે છે, અને મોસમ વિત્યા પછી આપણે ખરીદીએ તો મોંઘું પડે છે. ખાટે ધરમાં ત્રેવડ કરી પૈસા બચાવી મોસમમાં સામટું અનાજ ભરવું જોઈએ. તમારી કદાચ બદલી થશે તોપણ સારા અનાજના પૈસા તો તરત ઉપજી જશે. સામટું અનાજ લેવાથી અનાજ ભરવાનાં સાધનોની કિંમત તો જોતજોતામાં વળી જાય છે. બેન, એટલું તો ખરું કે અનાજ સામટું ભરો, ત્યારે તેને સંભાળપૂર્વક રાખવું જોઈએ. બેદરકારી રાખો તો ઉલટા સોના સાઈ થાય છે. ખાવાપીવામાં પણ ડહાપણ વાપરવું જોમ અને તેમ સાદો ખોરાક લેવો. એક પત્રાળી એક આનાની થાય, અને એક રૂપીઆની પણ થાય, માટે આપણે આપણી રિયતિને અનુસરીને ખર્ચ રાખવું. સાંભળવા

મુજબ તમારા વતનના રિવાજ પ્રમાણે અહીં પણ તમે ધોખી રાક્યો છે; અને તમારા છોકરાનાં તથા તમારા સ્વામીનાં લુગડાં તે રોજ ધોઈ લાવે છે. ધોખીને હંમેશને માટે ન રાકતાં આદમીના કોટ, કબજા વગેરે લુગડાં જેમ જેમ મેલાં થાય, તેમ તેમ એકઠાં કરી રાખવાં, તે પછી સામટાં મહીનામાં એ ત્રણવાર ધોખીને આપવાં. આદમીનું ધોતીઉં, તમારા સાક્ષા, છોકરાનાં અબલાં વગેરે તમારા હાથેજ ધોઈ નાખવાં. તમારા વાડામાંજ કુવો છે, પછી અડચણ શાની છે ? આથી ધોખીના ખર્ચમાં ઉગારો થશે, એટલુંજ નહિ પણ કપડાં ટકશેએ વધારે. ધરતું કામ કરવામાં શી શરમ છે ? કહેવત છે કે 'ધરકા કામ ઝોર આદશાહ ખી ગુલામ.' ધરકામ કરતાં સોડો ગમે તેવી ટીકા કે નિંદા કરે તેની દરકાર કરવી નહિ. તમે બાણેલાં છો છતાં છોકરાંને ઘેર બાણાવવા સારું શિક્ષક રાક્યો છે, એ ખર્ચ પણ નકામું છે. તમારે પોતેજ છોકરાંને બખ્ખે ઘડી બાણાવવાં અને બાકીના વખતમાં રમવા દેવાં. આપણા લોકોમાં આજકાલ મોજશોખની વસ્તુઓનો વાપર હદથી જાદે થતો જાય છે. ગરીબ માણસોને ત્યાં પણ બખ્ખે ત્રણ ત્રણ વખત આપાણી ઉડતાં હોય છે. પાનસોપારી ને તમાકુનું તો પૂછવાનુંજ નથી. મોજશોખની વસ્તુઓમાં જેમ અને તેમ ઝોલો ખર્ચ કરવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ધરમાં રીતસર રાંધતું જોઈએ. કેટલાક માણસોને ત્યાં તો ઐરાં રાંધવામાં એટલી બધી બેદરકારી રાખે છે કે રોજ ઢગલાના ઢગલા રાંધેલું અનાજ ફેંકી દેવું પડે છે; અથવા તો સવારનું ટાઢું સાંજે અને સાંજનું ટાઢું સવારે ખાઈ તાંદુરસ્તી ખરાબ કરી ડાકટર કે વૈદનાં ઘર ભરે છે. ગઈ કાલે પેલી જમના અનાજ ઝાડકતી હતી, તે જોઈ હું તો દોંગ થઈ ગઈ. તેની બેદરકારીથી એટલું બધું અનાજ ધૂળમાં જતું હતું કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ. જુઓ પેલી જયકુમારીનો સ્વામી માત્ર રૂ. ૨૨) નો પગાર લાવે છે છતાં તેની ત્રેવડને લાંબે તેનો સંસાર બહુ સુખી છે. એથી ઉલટું જોડેના મહોલ્લામાં પેલા ધજનેર સાહેબ રૂ. ૧૦૦) નો પગાર લાવે છે, છતાં જ્યારે જોઈએ ત્યારે પૈસાને માટે વળખાં મારતા હોય છે. હું તો ધારું છું કે એમના ધરમાં ઐરાંને ત્રેવડ કરતાં આવડતી નથી. અમા દશરાના તહેવારને દિવસે એમનાં છોકરાંને જે સારો પોશાક પહેરાવેલો તે અઠવાડીઆ સુધી છોકરાંનાં અંગ ઉપર જેવામાં આવતો હતો. આવી બેદરકારી રાખીએ તો ધણી ગમે તેટલું પેદા કરે તોપણ દીસી આવે નહિ. કાલની કોને ખબર છે ? કાલે કાંઈ આદત આવે અગર ધરમાં રળનાર હોય તેનીજ તખીયત બગડી તો પછી કુટુંબની શી દશા થાય ? સગાં વહાલાંનાં

ઝોસિઆળાં થતાં જઇએ તોપણ કોઈ મદદ કરે નહિ, એ ખાતરી રાખજો. સાદી રીતે જીંદગી ગુજારવાની ટેવ બહુ ઉપયોગી છે. આવી ટેવવાળાં માણસ એકદમ દુઃખી થતાં નથી. ધરનાં બાળકોને પણ સાદી રીતે રહેવાની ટેવ પડે છે, તેથી ભવિષ્યમાં તેઓ બહુ સુખી થાય છે. રૂક્મણીબેન, મેં તો તમને સુખ્ય સુખ્ય બામતો કહી સંભળાવી; પણ જો આપણે ધ્યાન આપીએ, તો ધરમાં ઘણી ઘણી બામતોમાં ત્રેવડ કરી શકીએ ત્રેવડ કરવામાં પણ હઠાપણ રાખવાની જરૂર છે. મેં તમને વિવેકસર ખર્ચ કરવાની શિખમણ આપી તે ઉપરથી તમે ગાંડાઈ કરતાં નહિ. તમારા સ્વામીની દવાના ખર્ચમાં કરકસર કરતાં નહિ. ઘર ધોળાવી સાફ કરાવવામાં, ધરની વસ્તુઓ ચોક્ખી રાખવામાં અને દૂધ, શાક વગેરે ઉપયોગી ચીજો વાપરવામાં કરકસર કરવાથી લાભને બદલે ઉલટી હાની થાય છે.

રૂક્મણી—સદ્ગુણીબેન, તમે બહુ અમૂલ્ય શિખામણ આપી છે. તમારા બોધની અસર મારા ઉપર અતિશય થઈ છે. ભવિષ્યમાં મારાથી ખનશે એટલી ત્રેવડ કરવાને હું ચૂકીશ નહિ, પરંતુ આ પૈસા સંબંધી તમે મને શું કહો છો ?

સદ્ગુણીબાઈ—બેન, હું ગરીબ છું, પણ કોઈ દિવસ કોઈને ઘેર પૈસા લેવા ગઇ નથી. હું તો મારી જાતમહેનત અને ત્રેવડ ઉપર રહી છું. કોઈની પાસે માગવું ને મરવું એ બંને મારા મનને સમાન છે. હું લખ-મીલાલ શેઠને ઘેર દાગીના ચૂકવા જવાની નથી. તમારી હકીકત સાંભળી અને દયા આવે છે. મેં મહેનત મજૂરી કરી રૂપિયા ૧૦૦) અત્યાર સુધીમાં ખચાચા છે. તેમાંથી તમને રૂ. ૫૦) આપું છું. મારે તમારો દાગીનો જોઈતો નથી. તે પાછો લઇ જાઓ.

રૂક્મણી—હું તમને દાગીનો આપ્યા સિવાય રૂપિયા લઈ જવાની નથી. આથી મને કરકસર કરવાનું મન થશે. તમે મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

સદ્ગુણીબાઈના બોધથી રૂક્મણીની આંખ એકદમ ઉઘડી ગઇ હતી. સ્વામીનો મેદરાડ મટતાં તેણે ચાકરને રજા આપી ને એક બાઈને માત્ર થોડા જખત માટે કામ કરવા રાખી, તથા વિવેકથી ખર્ચ કરવા લાગી. આ સર્વનું પરિણામ એ આવ્યું કે જોતજોતામાં તેની પૈસા સંબંધી બીડ મટી ગઇ. સદ્ગુણીબાઈને રૂપિયા પાછા આપી દાગીનો પાછો લઇ આવી. ત્રેવડ

ત્રીજો ભાષ છે, એ કહેવતની તેના ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે પોતે
તો હંમેશાં તે પ્રમાણે વર્તેલી, એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે જ્યારે તે વતનમાં
જતી ત્યારે ત્યારે બીજાં ઐરાને ત્રેવડ કરવાના લાભ સમજાવતી; તથા
બોટી મોટાઈની ખાતર રાખેલો વકામો ખર્ચ કરી કરવા બોધ આપતી.

પ્રકરણ ૧૦મું.

કાઠની મશ્કરી કરવી નહિ.

એક દિવસ કેટલાક છોકરા નિશાળના એટલા ઉપર બેઠા હતા.
નિશાળના વખતને લગ વાર હતી, તેથી શિક્ષકો આવ્યા નહતા. કેટલાક
વિદ્યાર્થીઓ વાંચતા હતા, કેટલાક ગાતા હતા અને કેટલાક રમત ગમત
કરતા હતા. એટલામાં જીવણ નામનો એક વિદ્યાર્થી પીછાંપીછાંવાળી ટોપી
પહેરીને આવ્યો. એક વિદ્યાર્થીએ જીવણના માથા ઉપરથી તે ઉપાડી લઈ
તેની કારીગરી જોવા માંડી. બીજાએ તેના હાથમાંથી તે લઈ લીધી અને
એક પીછું પકડી ટોપીને ઝોળા ખવડાવવા માંડ્યા. મથુર નામના ત્રીજા
છોકરાએ તેના હાથમાંથી તે ઝુંટાવીને નિશાળના વંડા બહાર નાખી દીધી.
જીવણ તે લેવા દોડ્યો એટલે પેલા મશ્કરા મથુરે તેનું દફતર સંતાડ્યું.
જીવણ ટોપી લઈ પાછો આવ્યો, અને જુએ છે તો દફતર મળે નહિ. તેણે
મથુર પાસે ત્રણ ચાર વાર દફતર માગ્યું પણ તેણે તે આપ્યું નહિ, અને
મશ્કરી કરી ઉડાવનારા જવાબ આપવા લાગ્યો. આથી તે મથુર અને તેના
સાંભળતો ઉપર બહુ ચીઠાયો હતો, એવામાં તેના બે દોસ્તદાર આવ્યા,
તેમણે તેનો પક્ષ કર્યો; તેથી મામલો રસાકરી ઉપર ચઢી ગયો. બોલાબોલી
ઉપરથી મારામારીની તૈયારી થઈ હતી. આ પ્રસંગે સુશીલ ત્યાં આવી
ચઢ્યો. આ તકરાર થવાનું કારણ જાણી લીધા પછી તેણે બધાને શાંત
પાડ્યા, અને મથુર સામું જોઈ કહ્યું, કે તમારી આ રીતભાત સારી નથી.
મશ્કરીમાંથી કેવા બચંકર પરિણામ આવે છે, તેની તમને ખબર નથી.
સાંભળો, આ સંબંધી તમને હું એક બે વાતો કહી સંભળાવું છું.

થોડા દિવસ ઉપર પાસેના ગામના પાંચ છ ગરાસીઆ સોદો લેવા આ
કર્યામાં આવ્યા હતા. તેઓ અમારી શેરીમાંથી વાતો કરતા કરતા ચાલ્યા

જતા હતા. તેમણે બડાં લુગડાં પહેરેલાં હતાં, હાથમાં મોટી મોટી ડાંગો હતી, માથે મોટાં ફાળીયાં બાંધેલાં હતાં અને પગમાં ગામડીઆ બેડોળ બેડો પહેરેલા હતા. તેમનો એવો વેશ જોઈ અમારી પાંડોશમાં રહેનાર મદનલાલ નામના છોકરાને તેમની મશ્કરી કરવાનું મન થઈ ગયું. તે કેટલીવાર લગી તો તેમની પાછળ પાછળ તેમની માફક હાથ હલાવતો અને મોટી મોટી ફલંગો મારતો ચાલ્યો, પરંતુ ગરાસીઆ વાનો કરતા ચાલ્યા જતા હતા, તેથી તેમનું લક્ષ તે તરફ ગયું નહિ. મદન આટલેથી સંતોષ પામ્યો નહિ. ચોડીવાર આમ ચાલ્યા પછી તે તાળી પાડી ખડખડ હસ્યો, તથા લહેકાં કરી મોં મરડી. વાંકો વળી વળીને તેમને ચાળા પાડવા લાગ્યો. આથી ગરાસીઆ તેની ઉપર ચીઢાયા. અને એક પોતાના હાથમાંની ડાંગનો ઝપાટો તેને માર્યો. તે તેના લમણામાં વાગવાથી લોહી નીકળ્યું અને તમર ખાઈ નીચે પડ્યો. આ વાત જાણનાં મદનનાં માથાપ તથા સગાંવદાલાં અને પાંડોશોએ લાકડીઓ લઈ દોડતાં આવ્યાં. બંને પક્ષ વચ્ચે બચાંકર મારામારી થઈ. મદનના બાપે ક્રોધના આવેશમાં એક ગરાસીઆને જોરથી લાત મારી. તે તેના પેટમાં વાગવાથી બરોળ ફાટી અને તે તત્કાળ ત્યાંજ મરણ પામ્યો. આ ખબર જાણનાં પોલિસ ત્યાં આવી પહોંચી, અને મદનના બાપને તથા બીજા યુનેગારોને કેદમાં પુર્યા. બંને પક્ષવાળાએ સામાસામી ફરિયાદો માંડી. બેઉને પુષ્કળ ખર્ચ થયું અને છેવટે મદનનો પિતા તથા બીજા કેટલાક યુનેગારો કેદમાં ગયા.

વળી હું તમને બીજું એક દૃષ્ટાંત આપું છું, તે પરથી તમારી ખાતરી થશે કે કોઇપણ પ્રકારની મશ્કરી કરવાની ટેવ સારી નથી. આપણા લોકોમાં ઘણાને એવી ટેવ હોય છે કે કોઈ કંઈ વસ્તુ બૂલી જાય અથવા એકરકારીથી રજળતી મૂકે અથવા ખોઈ નાખે, તો તેને ચાનક આપવાની ખાતર મશ્કરીમાં કેટલીકવાર લગી તે સંતાડી રાખે છે, અને પુષ્કળ ફાંફાં મરાવ્યા પછી પાછી આપે છે. આવા બનાવોમાં મશ્કરી કરવા કરતાં ચાનક આપવાનો હેતુ આગળ પડતો હોય છે, છતાં એમાંથી પણ કોઈ કોઈ વખત ખરાબ પરિણામ આવે છે. હું એક વખત પરગામ જનમાં ગયો હતો. ત્યાં પેલા મગનલાલ વહીલના છોકરાના ગળામાંથી રાતમાં હીરાકંઠી નીકળી મઘ. એ છોકરાની પાસે એક જ વડુંવર નામની બાઈ સુતી હતી, તેના હાથમાં તે આવી. આ બાઈ ચોર નહોતી, પરંતુ છોકરાની માને ચાનક આપવાની ખાતર એ કંઠી લઈ તેણે પોતાના પાકીટમાં રાખી મૂકી. કંઠીની ખોળાખોળ

કેટલોક વખત સુધી ચાલી; પરંતુ તેણે તે પાછી આપી નહિ. એવા હેતુથી કે શોધવામાં વધારે મહેનત પડે, તો ફરીથી તે છોકરાની મા આવી બેઠકારી રાખે નહિ. આવો વિચાર કર્યા પછી તે નદી ઉપર ગઇ. ત્યાં નાહવા ઘોવામાં બેએક કલાક નીકળી ગયા. જ્યારે તે પાછી આવી ત્યારે તો વકીબનાં ઘરનાંએ પોલિસના માણસોને બાવી ખડા કરી દીધા હતા, અને જનનનાં માણસોનાં ગાંસડાં પોટલાંની વારાફરતી જડતી લેવાતી હતી. બિચારી બચકુંવર જેવી બહારથી આવી તેવીજ પોલિસને જેતાં બહેબાકળી બની ગઇ, અને શું કરવું તે સમજ્યું નહિ. તે પેલા છોકરા પાસે સૂતી હતી અને વળી આ જડતીના પ્રસંગે ઘણા વખત સુધી હાજર નહોતી, તેથી સૌને એના ઉપર વહેમ તો આવ્યો હતોજ. એટલામાં વળી પોલિસે એના પાકીટમાંથી પંચની ફાશ કાઢી કાઢી. તેથી એની કમખખતીને પાર રહ્યો નહિ. પોલિસે તેને ન્યાયમંદિરમાં ઘસડી. ત્યાં તેના ઉપર કામ ચાલ્યું; તેમાં તેને પુષ્કળ ખર્ચ થયું, છતાં તે કેદમાં ગઇ, તેથી જગતમાં તેની આખરને કલંક લાગ્યું અને સગાંવહાલાંમાં હલકી પડી.

અસહના વખતમાં દ્વારકાના જાદવો પરસ્પરની મસ્કરી કરવામાંથી એટલા બધા લઢી પડ્યા હતા કે તેમના આખા કુળને નાશ થયો હતો.

મસ્કરી કરવાથી આવાં વિપરિત પરિણામ આવે છે, તેનાં અનેક દષ્ટાંતો તમને આ જગતમાંથી મળી આવશે. મસ્કરા માણસનું કોઇ ઠેકાણું વચ્ચે પડતું નથી, સૌ કોઇ તેને ધિક્કારે છે, વહાલામાં વહાલાં માણસો તેનાં દુશ્મન થઇ પડે છે અને તે સૌની આંખે ચઢે છે. મસ્કરીની ખીકથી કોઇ તેની આગળ મનને પડદો ખોલી વાત કરતું નથી, અને સૌ તેની તરફ અણવિશ્વાસથી જુએ છે. મસ્કરા માણસને ડગલે ડગલે જુહું બોલવું પડે છે. જેને સલ વહાલું હોય અને સંસારમાં સારા નીકળી આવવું હોય, તેણે કોઇની મસ્કરી કરવાની ટેવ રાખવી નહિ. આ બોધની અસર મથુર ઉપર એટલી બધી થઇ કે તેણે જીવજનનું દફતર તરતજ પાછું આપી દીધું; એટલુંજ નહિ પણ બે હાથ જેદી તેની ક્ષમા માગી. જીવણે તેને ખાશી આપી અને સૌ છોકરાએ તે વાત વિસારી મૂકી.

પ્રકરણ ૧૧મું.

શક્તિ વિચારી કામ કરવું.

એક દિવસ સુશીલ નિશાળેથી છૂટી ઘેર આવ્યો અને પોતાની માતાને કહેવા લાગ્યો કે માણ, નિશાળની મારી પરીક્ષા આજે થઇ ગઇ, તેમાં હું છટ્ટા ધોરણમાં ઉપર નંબરે પાસ થયો છું. મારી નિશાળમાંથી કેટલાક છોકરા અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થવાના છે, તો મને પણ તમે અંગ્રેજી બણવા નહિ મૂકો? ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાંથી ધણા છોકરા અંગ્રેજી બણવા બળ્ય છે, ને મેં તો છટ્ટા ધોરણ પસાર કર્યું છે, તેથી હું ત્યાં સારી રીતે નબી શકીશ, એવી મારી પાકી ખાતરી છે.

મા કહે, તું સારી રીતે અભ્યાસ કરી શકે એવો છે, એ સંબંધી મને જરાએ શંકા નથી; પરંતુ તું બાળું છે કે તારા પિતા ગુજરી ગયા છે, તેથી મહેનત મળુરી કરી મહા મુશ્કેલીથી હું આપણું ગુજરાન ચલાવું છું. આમ હકીકત છે; છતાં ચાલ, આપણે બંને તારા મહેતાજી સાહેબ પાસે જઇએ; અને તેઓ જે સલાહ આપે તો હું તને અંગ્રેજી નિશાળમાં મોકલશ; ને ત્રણ વરસ સુધી તને ત્યાં અભ્યાસ કરાવીશ. આ વાતચીત પછી મા દીકરો બંને મહેતાજીને ત્યાં ગયાં, અને સદ્ગુણીઆઈ મહેતાજીની સલાહ પૂછવા લાગ્યાં.

સદ્ગુણીઆઈ—સાહેબ, મારો સુશીલ અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થવા ઇચ્છે છે, એ સંબંધી આપને અભિપ્રાય શો છે?

મહેતાજી—અંગ્રેજી બાપામાં ધણાં ઉત્તમ પ્રકારનાં પુસ્તકો છે; વળી તે રાજ્યબાપા હોવાથી ડગલે ડગલે ઉપયોગી છે. સુશીલની અભ્યાસ કરવાની શક્તિ સારી છે. તેથી એના અભ્યાસ પાછળ ખરચેલા પૈસા ઉગી નીકળશે, માટે સુખેથી એને અંગ્રેજી નિશાળમાં મોકલ.

સદ્ગુણીઆઈ—પણ સાહેબ, એના પિતા ગુજરી ગયા છે; ને મારી રીયતિ ગરીબ છે. મહેનત મળુરી કરી પરાકાષ્ઠાએ માફ ગુજરાન નભાવું છું. એના પિતાને મરી ગયે દશ વરસ થયાં છે, એટલી લાંબી મુદતમાં મેં દુઃખેપાપે ૧૦૦ રૂપીઆ એકઠા કર્યા છે. એટલા પૈસા હું એના અભ્યાસ પાછળ ખરચી શકીશ. એ કરતાં વધારે ખરચવાની મારી શક્તિ નથી. વળી

મારો સ્વભાવ એવો છે કે ગમે તેવું કારણ હોય તો પણ કોઈની પાસે કાંઈ માગવું નહિ. મારા મનથી માગવું અને મરવું બંને સરખાં છે, માટે તમે કહો તેમ કરું.

મહેતાજી—તમારી હકીકત સાંભળી મારો વિચાર બદલાયો છે. આ આપણા શહેરમાંજ અંગ્રેજી નિશાળ છે, તેથી એટલી રકમમાંથી તમે સુશીલને માત્ર ત્રણ કે ચાર ધોરણ સુધી અંગ્રેજી અભ્યાસ કરાવી શકશો. પણ એટલા અભ્યાસથી એનામાં અંગ્રેજી લખવાની, બોલવાની કે વાંચવાની શક્તિ આવશે નહિ. જે ઓછામાં ઓછું છ કે સાત ધોરણ સુધી અંગ્રેજી શીખવો તોજ એ શક્તિ સાધારણ આવે છે. આપણા લોકો ધણીવાર મૂર્ખાઈ કરે છે. પોતાની નાણાં સંબંધી શક્તિનો તેમજ છોકરાની મગજશક્તિનો વિચાર કર્યા વગર તેને અંગ્રેજીમાં ધકેલી મૂકે છે; અને એ ત્રણ કે ચાર ધોરણનો અભ્યાસ કરાવી ઉઠાડી લે છે, એટલે ધંધામાં પડ્યા પછી થોડી મુદતમાં જે નજીવું જ્ઞાન મળ્યું હોય તે જતું રહે છે ને તેના સંસ્કાર તો શું પણ થોડા ઘણા શબ્દોનું ભંડોળ પણ રહેતું નથી. પરિણામ એ આવે છે કે છોકરાને અંગ્રેજી કે ગુજરાતી એકે ભાષાનું સારું જ્ઞાન મળતું નથી. અહીંની અંગ્રેજી નિશાળમાં પાંચમા ધોરણ સુધી શીખવાય છે, તેથી છઠ્ઠું ને સાતમું ધોરણ શીખવાને તમારે સુશીલને જોડેના શહેરમાં મૂકવો પડશે. ત્યાં તમારે નિશાળની શી ઉપરાંત વીશી ખરચ આપવું પડશે. હવે જ્યારે તમારી નાણાં સંબંધી સ્થિતિ સારી નથી, ત્યારે તેને ગુજરાતી સાતમું ધોરણ પુરું કરાવી ખાનગી ધંધે વળગાડવો, એવી મારી સલાહ છે.

સદગુણીબાઈને આ સલાહ પસંદ પડી, તેથી સુશીલને તેણે એક વરસ વધારે અભ્યાસ કરાવી સાતમું ધોરણ પુરું કરાવી એક ધનરાજ નામના કાપડના વેપારીને ત્યાં માસિક રૂ. ૪)ના પગારથી ગુમાસ્તા તરીકે મૂક્યો.

હવે સુશીલ વિદ્યાર્થી મટી સંસારી બન્યો. ધનરાજને ત્યાં કાપડને વેપાર હતો. તે સુતર લાવી ખત્રી લોકોને આપતો; ને બ્રહ્મદેશના બરનું કાપડ વણાવી રંગુન અઢાવતો. વખારમાંથી સુતર લઈ જઈ ખત્રી લોકોને આપવાનું, ખત્રી લોકો જે વણાટ તૈયાર કરી આપે તે લાવી વખારમાં જોડાવવાનું તથા માલ પરદેશ ખાતે અઢાવવાનું કામ શેઠે સુશીલને સોંપ્યું હતું. વળી અત્રી લોકો સુતરમાં ભેગ ન કરે અને માલ ન બગાડે તે

ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ પણ તેનુંજ હતું; તેથી ઘણો વખત તેને ધ્યાનપૂર્વક જોવાની ટેવ પડી. તેના ચંચળ મનને નિરુદ્ધમી થઇ એસી રહેવું ગમતું નહિ. જ્યારે ખત્રી લોકો વણુવાનું કામ કરતા, ત્યારે તે કામ ઉપર બહુ ધ્યાન આપતો; ને કેટલીક વાર તો ખત્રીની જગા ઉપર પોતે એસતો; અને શાળ ચલાવતો. આમ કામ કરતાં કરતાં આઠેક મહીનામાં તો તેનો મહાવરો બહુ વધી ગયો. આ કામખાનામાં એક સુંદર નામનો છુલો ખત્રી બહુ હોશિયાર કારીગર હતો. સુશીલના સારા આચરણ જોઈ તેના તરફ તે બહુ પ્રીતિ રાખતો. આ ખત્રીએ એક નવી જાતની શાળ શોધી કાઢવા ઘણા વરસથી પ્રયત્ન આરંભેલો હતો. આ શાળની અંદર તેણે એવી યુક્તિથી સાંચાએ ગોઠવેલા હતા કે એક માણસ દશ માણસનું કામ કરી શકે. હજી આ પ્રયત્ન પૂર્ણ થયો ન હતો. તેમાં કામ કામ મુશ્કેલીએ આવી પડતી હતી. હવે આ ચંત્રની તમામ રચના સુંદરે સુશીલને બતાવી ને જે જે અડચણો આવી પડતી, તે ખસેડવા સંબંધી વિચાર કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું. સુશીલે એ અડચણો દૂર કરવાં સંબંધી ઘણા દિવસો સુધી વિચારો કર્યા. એક યુક્તિ શોધી કાઢી સુંદર જોડે મળી તે અમલમાં મૂકે ને તેમાં ન ફાવે એટલે બીજી યુક્તિ શોધી કાઢી તે પ્રમાણે શાળમાં ફેરફાર કરાવે. આમ કરતાં કરતાં લાંબી મુદતે તેઓ તેમાં ફાવ્યા. તે બંનેએ મળી ધનરાજ શેઠની મદદથી આ નવી જાતની શાળો ઉભી કરવા વિચાર ધાર્યો પણ એટલામાં સુંદરને પક્ષાઘાત થયો. તેની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડવા માંડી. જ્યારે તેને એમ લાગ્યું કે હવે હું બચવાનો નથી, ત્યારે પોતે જન્મકુંવારો હોવાથી પોતાની મિલકતનું મૃત્યુપત્ર કરી સગાંવહાલાંને તે આપી દેવાની વ્યવસ્થા કરી. આ અણી વખતે તે પોતાના વહાલા સુશીલને બૂલ્યો નહિ. તેણે વિચાર્યું કે આ નવી શાળની રચના સુશીલ સિવાય બીજાની બળુમાં નથી. અને વળી તે ગરીબ છે ને મને એ તૈયાર કરવામાં એણે બહુ મદદ કરી છે, માટે તે વિચારો રળી ખાશે. એમ ધારી પોતાના મરણ અગાઉ તે શાળ તેણે સુશીલને આપી દીધી.

સુશીલ બહુ બલો ને મોટા મનનો હતો. આ નવી શાળ પ્રાપ્ત થઈ એમાં પ્રતાપ શેઠનોજ છે. એમ તે ધારતો હતો; તેથી તમામ હકીકત શેઠને બજાવી નવી જાતની શાળો તૈયાર કરાવવા વિનંતી કરી. વળી તે સાથે એમ પણ બજાવ્યું કે નવી જાતની શાળની રચના હું બાંધું છું. જે કે હજી તે

અજમાયશમાં ચૂકી નથી; પરંતુ મારી પાકી ખાતરી છે કે તેમાં મોટી ફતેહ મળશે. શેઠ જાતે જુદા થયા હતા, અને કંઈ ઈયુછોકર નહોતું. તેથી તથા નવી જાતની શાળામાં કદાચ ફતેહ ન મળે તો ખરચેલા પૈસા જતા રહે. એવા વહેમથી તેમણે એ કડાકુટમાં પડવાની ચોકખી ના કહી. વળી તેણે જણાવ્યું કે તું જીવાન છે અને એ શાળાની રચનાની તને ખબર છે તો તું સુખેથી ધંધા ચલાવ. તારી સારી રીતભાતથી તથા નીમકદલાલીથી હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું સુખેથી કાપડ તૈયાર કરાવ. હું તે કાપડ વેચવામાં જનતી મદદ આપતો ચૂકીશ નહિ.

પ્રકરણ ૧૨મું.

પારકી આશ સદા નિરાશ.

સુશીલ હવે પોતાના નવા ધધાની યોજના ઉપર ક્ષણે ક્ષણે વિચાર કરવા લાગ્યો. નવી જનાવેલી શાળા માત્ર નમુના રૂપ હતી. તેમાં કાંઈક કામ સારું નહોતું. એ શાળા ઉપર કાપડ વણવાનું કામ શરૂ થવાથી થોડી મુદતમાંજ તે ખરાબ થવા સંભવ હતો. આ હેતુથી તેને નમુનારૂપ રહેવા દઇ તે ઉપરથી બીજી સારા અને મજબુત લાકડાની શાળા તૈયાર કરવાની હતી; પરંતુ તે તૈયાર કરવામાં, સુતર ખરીદવામાં, તૈયાર થએલું કાપડ પરદેશ ચઢાવવામાં તથા વણાટ કામ માટે જે માણસો રોકવામાં આવે તેમને પગાર આપવામાં, નાણાંની જરૂર ક્ષણે ક્ષણે પડશે. એમ તેને લાગ્યું. આ સર્વ હકીકત વીગતવાર તેણે પોતાની માતાને જણાવી; અને તે સાથે નાણાં મેળવી આપવા વિનંતી કરી. માતાએ જવાબ આપ્યો કે મેં તો જીંદગી ધરીને કોઇની પાસે એક પાઈ માગી નથી અને માગવાની પણ નથી. હું મારો ટેક નહિ મૂકું.

સુશીલ કહે માણ, ત્યારે હું કદાચ આપણાં સગાંવહાલાંમાં કેટલાક ધનવાન છે, તેમની પાસે જઇ ખરી હકીકત જણાવી નાણાંની માગણી કરું, તેમાં તમને કાંઈ અડચણ છે ?

મા કહે બાઇ, મને અડચણ તો નથી; પણ ખાતરી રાખજે કે પારકી આશ સદા નિરાશા ભરેલી હોય છે.

સુશીલને હજી દુનિયાનો અનુભવ થયો નહોતો; તેથી પોતાની ધંધા

સંબંધી ધારણા પાર પાડવા સાડ નાણાં માગવા માટે પ્રથમ તે પોતાનાકે માસા પાસે ગયો. તેના માસાએ બંધી હકીકત સાંભળી લઇ જવાબ આપ્યો કે ત્રણ ચાર દિવસ અગાઉ આવ્યો હોત તો સાડે ચાત. મારે ગામડામાં ધીરધારનો ધંધો છે. હાલ કાપણીની મોસમ હોવાથી લોકોને પૈસા ધીરવા પડ્યા છે, જેથી ધરમાંના તમામ રૂપીઆ અપાઇ ગયા છે; એટલું જ નહિ પણ પાડોશીના રૂપીઆ ૨૦૦) હાથીના લેવા પડ્યા છે. લાચાર છું, પાસે હોત તો તમને ના કહેત નહિ.

આ પછી સુશીલે પોતાના શેડને ત્યાં નાણાં માગવા સાડે જવાને માટે વિચાર કર્યો. પરંતુ શેડ વહેમી છે તેથી ના કહેશે એમ ધારી પોતાના પિતરાઈ મામા પાસે જઇ તેણે બંધી હકીકત તેમને નિવેદન કરી, રૂ. ૫૦૦) થી ૭૦૦) સુધીની માગણી કરી. મામા સુશીલની સ્થિતિથી સારી રીતે માહિતગાર હતા, તેથી મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે છોકરો હજી નાદાન છે. કદાપિ ધંધામાં ન ફાળ્યો તો વિના કારણે રૂ. ૬૦૦) ૭૦૦) ના ખાડામાં ઉતરીશું. એની પાસે મિલકત પણ નથી કે જેમાંથી આ રકમ પાછી લઇ શકાય. આ સર્વનો બાબતોનો વિચાર કરી મીડે મોટે જવાબ આપ્યો કે ભાઈ, સદાના ધંધાને લીધે હવણું મારો હાથ ભીડમાં ચાલે છે. તારા સાહસને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે, પણ નિરુપાયે ના કહેવી પડે છે.

સુશીલ ત્યાંથી પોતાના મિત્ર પાસે ગયો. તેણે જવાબ આપ્યો કે હજી તું બાળક છે. તને સંસારનો અનુભવ નથી. આટલા બધા વણકર લોકો આ શહેરમાં રહે છે તેમાં કોઈને સંકળું નહિ, અને તનેજ આ નવી હીકમત હાથ લાગી ગઇ એ મને તો અસંભવિત લાગે છે. તું કાવવાનો નથી. કરતો હોય તે કર. ખરી નિજાથી શેડની નોકરી કર, એટલે એ તારા પગારમાં વધારો કરી આપશે અને મા દીકરો સુખેથી પેટ ભરશે. આવા શેખચીનીના જેવા વિચારો પડતા મૂક, નહિતો ખરાબ યથશ. રહેવાને નાનું સરખું છાપડું છે તે પણ ગુમાવી બેસીશ. તારા ભત્રાની ખાતર તારા આ તરંગી વિચારોમાં મદદ કરવા હું ચોકળી ના કહું છું.

સુશીલની આ નવી જાનનો ધંધો કરવા સંબંધીની લાગણી એટલી બંધી પ્રબળ થઇ ગઈ હતી કે તેણે આત્મ નિરાશા ભરેલા જવાબોને ગણકાર્યા નહિ; અને છેવટની અજમાયશ તરીકે પોતાના એક ગૃહસ્થ પિતરાઈ કાકાની પાસે જઈ રૂ. ૫૦૦) ૭૦૦) ધીરવા અરજ કરી. કાકો જમાનાનો ખાલેલો હતો. પૈસા સંબંધી બાબતમાં એવો ચુસ્ત હતો કે પોતાના દીકરાનો પણ

ભરોસો કરે નહિ; તો પછી પિતરાઈના દીકરાને નાણાં ધીરે એ આશા તે-
આકાશકુસુમવત્ હતી. કાકો-કાંકરીઆની પાળતો કાકો, ભવાં ચઢાવી મેં
ફેરવી બોલ્યો કે સગા સંબંધીમાં અમે ધીરધાર કરતા નથી. પૈસાની
લાલચથી કાકા કાકા કહેતો હોય તો હવેથી ન કહીશ. સંસાર સૌ સ્વાર્થને
સગો છે. હજી ઉગીને બહાર નીકળ્યો નથી, તે પહેલાં તો ભાઈને ધન-
વાન થઈ જવું છે ! જા જા કરતો હોય તે કરી ખા. શી મિશ્કત ઉપર
નાણાં માગવા આવ્યો છે ?

ડોસાનાં આ વચન સાંભળી ભરો સુશીલ ચકિતજ થઈ ગયો. આ-
ખમાં ઝળઝળાયાં આવીગયાં. તે 'પારકી આશ સદા નિરાશ' એ કહેવત
જે એની માતાએ એને કહી હતી તે તરતજ યાદ આવી. રાત દિવસ જેને
નવા ધંધા સંબંધી વિચારો આવતા, તેનો ઉત્સાહ નિરાશામાં બદલાઈ ગયો.
તેને રાત દિવસ ઉંઘ આવતી નહોતી. આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ સુધી
શોક કર્યા પછી એક વખત સદ્ગુણીઆઈ નિરાંતે બેઠાં હતાં, તેમની પાસે
સુશીલ જઈ બેઠો અને નાણાં માગવા જતાં જો જો નિરાશા ભરેલા જવાબો
મળ્યા હતા. તે સંઘળા માતાને કહી સંભળાવ્યા અને તે સાથે પોતાની
માતાને કહ્યું કે જો તમે અને નાણાં સંબંધી મદદ કરો તો હું મારું
કામ ઉત્સાહથી ચલાવું.

સદ્ગુણીઆઈ કહે, તું જાણે છે કે આપણી સ્થિતિ મરીબ છે.
મહેનત મળુની કરીને મેં માત્ર ૧૦૦ રૂપીઆ આજ સુધીમાં બચાવ્યા છે.
આ ઉપરાંત એક દાગીનો ૩. ૧૫૦) ની આસપાસની કિંમતનો છે, પણ
તે તો એટલા માટે રાખેલો છે કે સુખેદુઃખે કે માંદેસાને અણીને વખતે
કામ આવે. આ સિવાય મારી પાસે બીજું કંઈ નથી.

સુશીલ કહે, જો તમે અને આ દાગીનો વેચીને જો રૂપીઆ ઉપર જે તે,
તથા રૂપીઆ સો તમારી પાસે છે તે, તેમજ લગભગ ૩ ૭૫) મારા પગારના
જો શેઠને ત્યાં ચઢેલા છે તે, લાવી આપો તો હું ધનરાજ શેઠને મળું; અને
જો દરથી ખત્રી લોકોને વણુવા માટે સુતર આપે છે તે ભાવે અને આપે
તો સુધારને મળીને ૩. ૩૦૦) માં બની શકે એવી નાના પાયાપરની આ
નવી ઢાંચની શાળ તૈયાર કરાવું. માજી તમે ખાતરી રાખજો કે હું આ નવી
શાળમાં ફક્ત પાંચશ દિવસોગે કદાચ નિષ્ફળ નીવડીશ; તો સુંદરની
બુની ઢાંચની શાળ ખાલી પડી છે, તે જાડે લઈ તે ઉપર કામ કરી રાજ

આઠ આના તા અવરથ પેદા કરીશ; અને તમારી પાસેથી લીધેલા રૂપીઆ જોતજોતામાં પાછા આપી દઈશ હું બ્રાહ્મણ થઈને વણકરનેા ધંધો કરે તેથી ભોંકા પ્રથમ તો મને હસશે, પણ હું તેની દરકાર કરતો નથી. ભોંકા જાણેને ગમે તે કહે, 'સુખે રહેવું' અને જૂએ મરવું' એ ખરેખરી મૂર્ખાઈ છે. આ કહેવત તમે મને મૂળથી કહેતાં આવ્યાં છો, તે હું જૂલ્યો નથી.

સદગુણીઆઇને પુત્રના વચન ઉપર વિશ્વાસ હતો. તેણે સુશીલની માગણી કમુલ કરી એટલે તે શેઠને મળ્યો. સુશીલની માગણી પ્રમાણે સુતર આપવામાં તેમને જરા પણ અડચણ નહોતી તેથી તેમણે હા કહી. આ ઉપરથી સુશીલ શાળોના કારખાનાનું કામ જે મીઝી કરતો હતો તેને મળ્યો, ને તેને નમુનો બતાવી તે પ્રમાણે રૂ. ૩૦૦) ની અંદર એક જાળ તૈયાર કરાવી શેઠને ત્યાંથી સુતર લાવી જાતેજ વણવાનું કામ કરવા લાગ્યો. આ નવી શાળથી તે ઝડપથી અને સારો માલ તૈયાર કરવા લાગ્યો. આથી તેને દરરોજની રૂ. ૨) મળુરી પાડવા લાગી. આ જોઈ સદગુણીઆઇના આનંદને પાર રહ્યો નહિ. છોકરો રળીને જે લાવે તે સધળી રકમ જુદી રાખતી. આથી બે વરસમાં તેની પાસે લગભગ રૂ. ૧૫૦૦) ની મુદી એમ્દી થઈ. જેમ જેમ પૈસા એકઠા થતા ગયા તેમ તેમ સુશીલનો કામ કરવાનો ઉત્સાહ પણ વધતો ચાલ્યો. આ મુદીમાંથી તેણે એક મોટા પાયા પર નવી ઢખની જાળ ઉભી કરી અને જુની જાળ ઉપર ખત્રી રોકી પોતે નવી જાળ ઉપર કામ કરવા લાગ્યો. દોઢેક વર્ષ આ પ્રમાણે કામ ચાલ્યું એટલે તેની પાસે સારી રકમ એકઠી થઈ. માલ એવો સફાઈખંધ ને સારો નીકળતો કે સુશીલના કારખાનાના માલની માગણી રંચુનથી ઉપરાઉપરી આવવા લાગી. હવે શેઠે પોતાની વૃદ્ધ અવસ્થાને લીધે તથા સંતાન ન હોવાથી ધંધો બંધ કર્યો. સુશીલે શેઠની રજા લઈ પોતાની પદરથી સુતર ખરીદી માલ બનાવી રંચુનના આડતીઆ ઉપર મોકલવા માંડ્યો. આથી સુશીલને એટલો ખર્ચો નહિ થવા લાગ્યો કે થોડી મુદતમાં બીજી દશ જાળો મોટા પાયા પર ઉભી કરી. હવે સુશીલે તમામ કામ કારીગરો પાસે કરાવવા માંડ્યું અને પોતે સુતર ખરીદવામાં, માલ પરદેશ ચઢાવવામાં, તથા કારીગરો ઉપર દેખરેખ રાખવામાં પોતાનો ધણો વખત ગાળવા લાગ્યો અને દિસાખ રાખવાનું કામ પણ જાતે કરવા માંડ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ખોટા વહેમા, જુગાર તથા ખુશામતથી દૂર રહેવું.

કંજુસાઇ કરવી નહિ.

પોતાના કારખાનામાં કામ કરતા કારીગરો પાસેથી કેમ કામ લેવું તે સુશીલ સારી રીતે સમજતો હતો. એમની સાથે તે બહુ માયાળુપણે વર્તતો. પોતાના કુટુંબના જેવા માણસો ગણીને તે તેમની તરફ અત્યંત પ્રીતિ ને મમતા રાખતો. કારીગરોમાંથી કોઈ માંદો પડે તો સુશીલ જાતે દાકતરને તેડવા જતો, તથા દવા લઈ આવી પાતો અને રાત દિવસ હાજર રહી ખીજા ઉપચારો કરતો. એક વખત તેના કારીગરોના મહોલામાં લાલ્લ લાગી. આ વાતની ખબર પડતાં સુશીલ પચન વેગે ત્યાં દોડ્યો, અને જોયું તો પોતાના કારીગરોમાંના એ જણનાં ઘર બળતાં દીઠાં. એક કારીગરનાં બેરી છોકરાં ઘરમાં રહી ગયાં હતાં તેથી આસપાસનાં માણસો શોરબકાર કરી રહ્યાં હતાં. સુશીલને આ વાતની ખબર પડતાં એક પાડોશીના ઘરમાં જઈ જાતે નિસરણી ઉંચકી લાવ્યો અને તેને પછીતની બારીએ મૂકી ઉપર ચઢ્યો; પરંતુ તે અંદરથી વાસેલી હતી, તેથી એક બે બીજા માણસની મદદ લઈ તે તોડી પડી અને અંદર રહી ગએલા તમામ માણસોને ગભરાયા સિવાય એકે એકે સાવચેતીથી બહાર કાઢ્યાં. પછી તે પોતાના કારીગરો પાસે ગયો, અને તેમને જણાવ્યું કે તમારાં ઘરનાં તમામ માણસોને સહીસલામત બહાર કાઢ્યાં છે. તમે ગભરાશો નહિ. મારાથી બનશે એટલી નાણાં સંખ્યા મદદ પણ હું તમને આપીશ. આવી રીતે દિલાસો આપી લાલ્લ બોલવાયા પછી તેમના સામાનની વ્યવસ્થા કરી સુશીલ બંને કારીગરોને તથા તેમનાં કુટુંબનાં માણસોને આશ્રયપૂર્વક પોતને ઘેર તેડી ગયો અને જાણે તેઓ પોતાનાં કુટુંબનાં માણસો હોય તેમ તેમની સાથે માયાથી વર્તવા લાગ્યો. એટલુંજ નહિ પણ બીજા દિવસે એણે કડીઆ સુથારને બોલાવી બળી ગએલાં ઘર નવેસરથી કરાવવાની આરંભ કર્યો. ઘર પુરાં થતાં એકાદ માસ લાગે એમ હતું, તેથી બંને કારીગરોએ ઘર બાંડે લઈ તેમાં રહેવા જવાને માટે ઇચ્છા દર્શાવી. પણ સુશીલે તેમને જવા દીધા નહિ. જ્યારે ઘર નવેસરથી પૂર્ણ થયાં અને તેમાં ખુટતું શયનચીહ્નું વસાવ્યું ત્યારેજ સુશીલે આ બંને કુટુંબોને તેમાં રહેવા જવાની રજા આપી. થોડા દિવસ વીત્યા પછી આ બંને કારીગરો ઘર બંધાવતાં થએલા ખર્ચનો દસ્તાવેજ કરી આપવાને પોતાની મરજીથી સુશીલ પાસે આવ્યા. સુશીલની પૈસા સંખ્યા સ્થિતિ હજી

બહુ ઉત્તમ પ્રકારની થઇ નહોતી, તોપણ તેણે આ પ્રસંગે બહુ મોટું મન દેખાડ્યું. તેણે આ બંને કારીગરોને ખુલ્લેખુલ્લું જણાવી દીધું કે થએલા અર્થનો ચોથો ભાગ તો હું માંડી વાળવાનો છું, અને બાકી રહેલી રકમ પેટે દસ્તાવેજ કરી આપવાની જરૂર નથી. પરંતુ જો તમારી સ્થિતિ સુધરે તો ધીમે ધીમે એ રકમ મદલે મદલે પાછી આપજો. આ દેવું પુરું થતાં જાગી હું તમને સત્રાયો પગાર આપીશ. વધારાનો પગાર તથા મૂળ પગાર-આંશી જો કંઈ પણ બચે તો તે આ દેવા પેટે આપજો. સુશીલનું આવું મોટું મન જોઇ સમજા કારીગરો આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા.

સુશીલના પરિચયથી તેના અજ્ઞાન કારીગરવર્ગને બહુ લાભ થયો હતો. જૂતપ્રેત, ઝોડકપર, મંત્રજન, મુદ્યોટ, વગેરે વહેમો કારીગર વર્ગમાં ઘરઘાલીને બેઠા હતા. જો કોઇ સાળું માંડું થાય અગર મરણ પામે તો આ અભણ અને અજ્ઞાન લોકો તરતજ એમ માની લેતા કે ધંધાની અદે-આધથી કોઇએ કામજનુમણ કર્યા છે. તેઓ દવા કરવાને બદલે જીવાને બોલાવી અનેક ગાંડા ઉપાયો કરી પૈસાની ખરાબી કરતા તથા જે માણસના ઉપર વહેમ આવે તો હોમ તેના ઉપર ઉરકેન્દ્રાગ્રને વેર લેવાનો પ્રયત્ન કરતા. આ ઉપરાંત કારીગર વર્ગ અનેક દુર્વ્યસનોનો ભોગ થઇ પડ્યો હતો જેના પરિણામે તેમનું જીવન અને તેમની સ્થિતિ દયાજનક હતું; પરંતુ સુશીલના સતત ઉપદેશને લીધે તેના કારીગરો વહેમ અને વ્યસનથી મુક્ત થયા હતા. અને તેથી તેમની સ્થિતિ દિવસે દિવસે સુધરતી જતી હતી.

એક વખતે ખત્રી લોકોના મહોલ્લામાં એક દિગ્વિચાર આવી ચડ્યો. તેણે જોગીનો વેશ ધારણ કરેલો હતો, અને અનેક ઢોંગ કરી આ અજ્ઞાન કારીગરોનો બહુ વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો. ખત્રી લોકો અને પવિત્ર માની રાજ સીધાં આપતા અને જમાડતા. આ પ્રમાણે થોડા દિવસ વીત્યા પછી આ ઢોંગી બાવાજીએ કટલાક ખત્રી લોકોના દેખતાં પોતાની ઝોળીમાંથી એક રૂપાનો કડકો કાઢ્યો, અને પછી કોઇપણ પ્રકારની વનસ્પતિનાં પાંદડાંનો રસ તેના ઉપર ચોપડી ચલમમાં મૂકી ચલમ સળગાવી. ચલમ પી રહ્યા પછી તેણે તે એક ઢેકાણે ઠાલવી, અને એક કારીગરના હાથમાં ચીપીએ આપી કે હું કે બચ્ચા, જા અને અંદરથી જે નીકળે તે લાવ. બધા ખત્રી લોકોના દેખતાં તે ચલમના અંગારામાંથી સોનાનો કડકો લઇ આવ્યો. ભોળા અને અજ્ઞાન ખત્રી લોકો આ બનાવ જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા. હવે

તેઓ લોભને વશ થઇને બાવાજીને કાલાવાલા કરવા લાગ્યા કે કૃપા કરીને અમને સોનું બનાવી આપો.

બાવાજી—મારાથી એ કામ બની શકશે નહિ. કેમકે મારા ગુરુએ મને ના કહી છે. મને ગુરુનો હાથો પ્રાપ્ત થયો છે તે જાણાવવાની ખાતરજ મેં આ કિસ્સો તમારી રૂબરૂ કરી દેખાડ્યો છે. બાકી હું કોઇ દિવસ આવા અમતકારો કરી દેખાડતો નથી. આવી રીતે બનાવેલું સોનું અમારે તો કથીર સમાન છે. ના છુટકે બીજાને બનાવી આપીએ તો નબે. પરંતુ અમારા પોતાના લાભની તરફ નજર કરીએ તો આ કિસ્સો તદ્દન નિરુપયોગી છે, એ ખાતરી રાખજો.

સોનું બનાવી આપના માટે ખત્રી લોકોએ જેમ જેમ બાવાજીને વધારે વિનંતી કરતા ગયા, તેમ તેમ બાવાજીના પગમાં વધારે જોર આવતું ગયું, અને પુષ્કળ ઢોંગ સાથે આનાકાની કરવા લાગ્યા. ખત્રી લોકોએ આ વાત હવે મુલતવી રાખી; અને બાવાજીની ખુબ ચાકરી કરવા માંડી તથા પાકાં સીધાં આપવાં શરૂ કરી દીધાં. દશેક દિવસ પછી વળી ફરીને ખત્રી લોકોએ બાવાજીના કાલાવાલા કરવા માંડ્યા. આ વખતે બાવાજીએ કંઈએક કાન ટાળ્યા; પણ હજી પુરેપુરી હા કહી નહિ. વળી એક અદવાડીઆ પછી બ્યારે ફરી ખત્રી લોકોએ કાલાવાલા કરવા માંડ્યા, ત્યારે પુષ્કળ આનાકાની સાથે બાવાજી મહારાજે રૂપનું સોનું કરી આપવા કબુલ કર્યું; અને તે સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે રૂપાની સાથે અમુક પ્રમાણમાં સોનું મેળવીશું તો બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું સોનું બનશે. વળી તમારી અંકે જણની જુદી બટ્ટી મૂકવાની મને બહુ મહેનત પડશે. માટે જો તમે બધા એકી સાથે રૂપું ને સોનું લાવો તો મને બહુ સવડ ભરેલું ચર્મ પડશે. જોળા ને અગ્નિ ખત્રી લોકોએ આ વાત સાચી માની. લોભને વશ થઇ લગભગ પાંચેક ખત્રી લોકોએ બાવાજી મહારાજને રૂપું અને સોનું લાવી આપવાની તજવીજ કરવા માંડી. આ પાંચમાંથી બે માણસો સુશીલના કરખાનામાં કામે જતા હતાં. તેમની પાસે રૂપું જેમએ તેટલું નહોતું, તેથી સુશીલ પાસે જઈ રૂપીઆ વ્યાળે લાવી તેનું રૂપું ને ચાંદી ખરીદી બાવાજીને આપવાનો નિશ્ચય કરી તેઓ સુશીલ પાસે ગયા. સુશીલે તેમની બધી વાત સાંભળ્યા પછી જવાબ આપ્યો. એ માણસ બાવો નહિ, પણ ધુતારો હોવો જેમએ. તમને એ જરૂર ડગી જશે. સોનું એ તત્ત્વ છે, તેથી કોઇપણ વસ્તુની મેળવણીથી

એ બનતું જ નથી. અત્યાર સુધીમાં કોઈ સોનું બનાવી શક્યું જ નથી. સોનું બનાવી આપવાની વાત કરે તે સમજા બુતારા છે. આવી રીતે આ જગતમાં હજારો માણસો ઠગાયા છે. તમે ભૂલેચુકે પણ આ વાત સાચી માનશો નહિ. ત્રણેક વરસ ઉપર એક બુતારો સોનું બનાવી આપવાની લાલચમાં નાખી મારા એક પાડોશીનું ઘરેણું અને રોકડ મળી રૂ. ૨૦૦૦) ની મતા ચોરી ગયો છે. માટે છાતામાના ઘેર જાઓ અને આવા બાવાજીનો ભરોસો કરશો નહિ, તેને કંઈ આપશો નહિ તથા તેની પાસે જશો નહિ જે કોઈ આ બાવાજીના ફંદામાં ફસાશે તે અવશ્ય ઠગારો અને બીજા ભાગતો થઈ જશે જે એને સોનું બનાવતાં આવડે છે, તો પછી આમ બીજા ભાગીને આ માટે ખાચ છે? સોનું બનાવી વેચીને તે પૈસા વડે મહેલ બંધાવતરે તથા ગાડી ઘોડા દોડાવતાં એને નથી આવડતું ?

એક કારીગર—એના ગુરુએ એને એ કિસ્સો જીખવ્યો છે, પણ એવી શરને કે એણે સોનું બનાવવું નહિ.

સુશીલ— જ્યારે સોનું બનાવવું નહિ એવી ગુરુની આજ્ઞા છે, ત્યારે તમારી રૂબરૂ એણે ગુરુની આજ્ઞાનો ભંગ કરી સોનું કેમ બનાવ્યું ? વળી જ્યારે ગુરુની ઠગાણા એવી હતી કે ચેલાએ સોનું બનાવવું જ નહિ તે પછી ચેલાને એ હુલાર શીખવવાની જરૂર શી હતી ? તમારે કોઈ બીજા અગત્યના કામ સારૂ રૂપીઆ જોઈતા હશે તો હું સુખેથી આપીશ, પણ આ કામ માટે તો હું તમને એક પાઇ પણ નહિ આપું; એટલું જ નહિ પણ હું તમને બલામણુ કરું છું કે તમે બીજા કોઈની પાસે પણ નાણાં માગવજી જતા નહિ તમે આ રસ્તે ચઢશો તો ખરાબ ખુવાર થઈ જશે. ચલમમાં તમારા દેખનાં રૂપાનો કડકો ચુક્યો હશે, અને પછી તમારી નજર ચુકવીને રૂપાનો કડકો કાઢી લઈ તેની જગાએ સોનાનો કડકો ચુક્યો હશે અથવા બીજી રીતે કંઈ પણ ગોટાળો કર્યો હશે, એ ખાત્રી રાખજો.

સુશીલના કારીગરો સુશીલને દેવ જેવો ગણતા હતા, અને તેનું વચનો ઉપર તેમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, તેથી ગમે તેમ થાય તો પણ આ કામમાં પડવું નહિ એવો નિશ્ચય કરી તેઓ ઘેર ગયા અને ફરીથી બાવાજી પાસે મયાજ નહિ.

કિમિયાગર બહુ ચાલાક હતા. થોડા વખતમાં જ તે સમજી ગયો કે એ માણસોને કોઈએ ફરતો નાખ્યા છે, અને જે હવે ઢીલ થશે તો બીજા

આણસો પણ વખતે ફરી જશે. માટે જે બક્ષ હાથમાં આવે તે બધા અગિયારા મણુવામાંજ લાભ છે. આવા વિચારથી તેણે મોહન નામના ખત્રીને હાથપર લીધો, અને તેને તથા તેના બાળને ફસાવ્યા. આ બંને આધ્યાત્મિક પોતાના ઘરમાં સોના રૂપાના જેટલા દાગીના હતા તેટલા બધા બાવાજીની સમક્ષ રજુ કરીયા, એટલુંજ નહિ, પણ પાકેશી પાસેથી રૂપીઆ ઉછીના લઈ તેની ચાંદી લાવી બાવાજીને આપી. બાવાજીએ મોહનની સમક્ષ આ સર્વ બધીમાં મૂક્યું. તે ધીને દીવો સામે મૂકી ગૌમુખીમાં હાથ નાખી જપ કરવા બેઠો. મોહન બાવાજીને એક પળ પણ સુનો મૂકતો નહિ. રાત્રે પણ મોહન બાવાજી સાથે ઉજાગરો કરતો. આમ કરતાં કરતાં એક રાત્રે ઉજાગરો સહન નહિ થવાથી તેણે ઉઠવા માંડ્યું, એટલે બાવાજી લામ સાધી તમામ સોનું રૂપું અને દાગીના લઈ રસ્તે પડી ગયા. બીજે દિવસે સવારમાં મોહન ઉઠ્યો અને બાવાજીને જોયા નહિ કે તરતજ છાતી કુટવા મંડી ગયો. આસપાસનાં ગામોમાં ઘણીએ તજવીજ કરી પણ પ-તો લાગ્યો નહિ. છેવટે નિરાશ થઈ પોલિસને ફરિયાદી કરી. તેથી સરકાર તરફથી તજવીજ થઈ માંડી, પણ ઘણા દિવસ સુધી કાંઈ પણ જાણ લાગી નહિ. મોહનને તો પકડ્યા ઉપર પાડુ થવા લાગી. પૈસાના પૈસા ગયા અને વળી ગામમાં તેની મસ્કરી થવા માંડી. સુશીલના પેલા બે કારીગરોએ જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેઓ ખરા અંતઃકરણથી સુશીલનો આજાર માનવા લાગ્યા. સુશીલેજ તેમને આ આક્રમણથી બચાવવા એ બાબતની તેમને પૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગઈ, તથા સુશીલના વચનો ઉપર તેમને વિશ્વાસ હતો તેમો અતિશય વધારો થયો.

ચાલો હવે આપણે પેલા કિમિયાગર મહારાજ તરફ નજર કરીએ. મોહનને તે તેના બાળને તે દગીને ચાલ્યો ગયો, ત્યાર પછી પોલિસે ઘણી તજવીજ ચલાવી, પણ તેનો પ-તો લાગ્યો નહિ. આખરે લાંબી મુદતે એક દાગીનો વેચવા જતાં દુરના એક જહોરમાં તે પકડાયો. પોલિસે તેની જરૂતી લીધી. પણ આ એક દાગીના સિવાય બીજું કંઈ એની પાસેથી નીકળ્યું નહિ; કેમકે જે જે દાગીના તથા રોકડ તે દગીને લાગ્યો હતો, તે સર્વ તેણે ઉઘાવી દીધું હતું. આ ઉપરથી પોલિસે તેને કોરટમાં ઘસડ્યો. તેના ઉપર કામ ચાલ્યું તેમાં મુનો સાબીત થવાથી તે કેદમાં ગયો, એટલુંજ નહિ પણ અમુક રૂપીઆ દંડ થયો, તથા દંડ તરીકે જે રકમ વસુલ થાય તે મોહનને તથા તેના બાળને આપવાનો હરાવ થયો. આ ઉપરથી કિમિયા-

મર પાસે શી સ્ત્રી મિલકત છે તેની તજવીજ કરવાની મોહનને જરૂર પડી. ધનજીભાઈ નામના એક વેપારી ઉપરનો કાગળ મેળવીને તે કિમિયાગરના પતનમાં ગયો અને ધનજીભાઈને ઘેર મુકામ કર્યો તથા પોતાની તમામ હકીકત કહી સંભળાવી; ત્યાર પછી ધનજીએ કિમિયાગર સંબંધી વિગતવાર હકીકત મોહનને કહેવી શરૂ કરી.

ધનજીભાઈ—મોહન, આ કિમિયાગર મહારાજ એક વાણીઆનો છોકરો છે. એના પિતાનું નામ મૂળચંદ હતું. તેની પાસે ૪૦-૫૦ હજાર રૂપીઆની મુડી અને વાર્ષિક ઉપજ ૩-૪ હજાર રૂપીઆની હતી છતાં તેની કંજુસાઈનો પાર નહોતો. એક પાઈ ખરચવી અને મરતું એ બંને મૂળચંદ બાઈના મનમાં એક સરખાં હતાં. તે એટલો બધો કંજુસ હતો કે લોકો તેને મરકરીમાં મારવાડી શેડ કહેતા. અનાજ, શાક વગેરે લેવા જાય ત્યારે સોંધામાં સોંધું જોઈ સડેલું કોહેલું લઈ આવે. તેના દેણદારમાંથી કોઈ કોઈ વાઢીઓ કરતા, તેઓ ભેટ તરીકે કોઈ વખત શાક આપી જતા. એ શાક ઘરમાં બગડી જાય તે બસે, પરંતુ બૈરીને વધારે શાક કરવા દે નહિ, અથવા કોઈને આપવા દે નહિ. જો કોઈ વખતે ઘરમાં વધારે રંધાણું હોય તો ઘરનાં બધાં માણસના ભોગ મળતા. બધાં લગી એ ખાવાનું પુરું ખાપી રહે નહિ ત્યાં સુધી ઉતું રાંધવા દેતો નહિ, અને ઘરનાં તમામ માણસને ફાદું ખાવાની ફરજ પાડતો. પોને શરીર ઉપર પુરાં કપડાં પણુ પહેરતો નહિ. એક ડગલો શીવડાવે તે દશ વરસ લગી નભાવે, અને તે ફાટીને ચોથરા થઈ જાય ત્યારેજ ના છુટકે બીજો શીવડાવે. ઘરનાં માણસોને કપડાં લાવી આપવામાં પણ તે એટલીજ કંજુસાઈ કરતો. જોડા પહેરવાની તો તેણે બાંધા લીધી હતી. ભાઈ મોહન, તેની કંજુસાઈની શી વાત કરવી ! આંધળાં, જીભાં, લંગડાં વગેરે ખરાં બિખારીને પણ તે કદી એક પાઈ સરખીએ આપતો નહિ. ગામમાં ઢોરને પાણી પીવાની બહુ આપતો હતો, તેથી એક હવાડો આવડતો હતો. ગામના સારા સારા માણસો જેમણે આ આ વાત ઉપાડી લીધી હતી, તેઓ જ્યારે ઘરમાદાની ટીપ લઈ તેની પાસે આવ્યા ત્યારે લડવા ઉભો થયો, અને તેમાં એક પાઈ પણ ભરી નહિ. કોઈ સગું વહાલું ઘેર મેમાન તરીકે આવે તો એક દહાડો પણ પેપાચ નહિ. અર, એની કંજુસાઈથી તો તોમા ! બજારમાં માલ લેવા જાય ત્યાં દુકાનદારો વસ્તુની વાજખી કિંમત કહે છતાં એણી કિંમત આપવાને એટલી બધી માથાફાડ કરે કે દુકાનદાર ખરેખર કંટાળી જાય. આમા

ગામના દુકાનદારો એના સ્વભાવથી માહિતગાર થઇ ગયા હતા, તેથી ચીજ દુકાનમાં હોય તોપણ તેને આપવાની ચોક્કસ નાં કહે. તેની ગૃહસ્થાઇના પ્રમાણમાં તેના ધરમાં રાચરચીલું નહોતું. ત્રિચારો ક્યાંથી વસાવે ? પૈસા ખરચતાં તેનો જીવ ચાલતો નહિ. રખેને કાઢતે કાંઈ ધસારો થઇ જાય એમ જાણી તે કાઢની સાથે માયા કરતો નાહ; કુટુંબનું કાંઈ માણસ માંદું પડે અને મરે તો ભણે, પણ ડાકટર કે વૈદને આંગણે બાંધતો નહિ. સવારમાં ઈંદીને ગામડામાં ઉઘરાણી જાય, તે છેક સાંજે ઘેર આવીને જમે. આવા કંજુસ માણસનું મોં સવારના પહોરમાં સૌથી પહેલું જોવામાં આવશે તો કાંઈ નુકસાન થશે અથવા આખો દિવસ ઉદાસીમાં જશે એવો વહેમ પાડોશીઓમાં પેસી ગયો હતો અને તેથી સવારના પહોરમાં તેઓ તેનાથી દૂર રહેવાને પ્રયત્ન કરતા. રખેને ધન ચોરાઇ જશે એમ ધારી નાણાંની પેટી પાસે તે હંમેશાં સુઈ રહેતો. આવી રીતે મહા મૂઠ અને કંજુ-સામગ્રી એકઠા કરેલા ધનને તેના દીકરા અમરચંદ્રે તેના મરણ પછી બહોળે હાથે ઉડાવવા માંડ્યું. અમરચંદ્રની નજીકમાં એક ગોલો રહેતો હતો, તે વ્યસની તથા જુગારી હતો. અમરચંદ્ર શેડના પૈસા તરફ એની નજર ક્યારનીએ દોડી હતી. મૂળચંદ્ર શેડના મરણ પછી એણે ધીમે ધીમે ધરમાં પગપેસારો કર્યો. અત્યંત ખુશામત કરી તેણે અમરચંદ્રની પ્રીતિ મેળવી. ત્યાર પછી ધીમે ધીમે અમરચંદ્રને તેડી તે રોજ સાંજે ગામ બહાર ફરવા જવા લાગ્યો. ત્યાં સંકેત પ્રમાણે ખીજ જુગારીઓ પણ આવવા લાગ્યા. લાંબા સહવાસે અમરચંદ્રને એ ટાળીની સથે માયા થઇ. પરિણામે અમરચંદ્રને સોળતની અસર ખરેખરી થઇ ગઈ. તેના દુષ્ટ દોસ્તદારોની સાથે તે પણ જુગાર રમવા તથા વ્યસન કરવા લાગ્યો. જેમ જેમ પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ એ દુષ્ટો અમરચંદ્રને ઘેર આવવા લાગ્યા. અને તેનાજ ધરને જુગટાનો અખાડો બતાવી મૂક્યું. અમરચંદ્રની મા તથા બેરી રાત દિવસ અતિશય કંકાસ કરવા લાગ્યાં, પણ તે મને જરાએ લેખવનો નહિ. હજારો રૂપિયાનું ઉપરાકિપરી પાણી થવા માંડ્યું. રોકડ રકમ ગુમાવી બેડો એટલે ધરણું ઉપર ત્રાપ આવી. તેણે એક પછી એક દાગીના વેચવા માંડ્યા. મા તથા બેરીનાં ચોધાર આંસુની પણ એણે જરાએ દરકાર કરી નહિ. ધરણું વટાવી રહ્યા પછી ધર તથા ખેતરનો વારો આવ્યો. તે પણ સાનમાં લખી આપી પૈસા લાવી જુગાર તથા વ્યસનનાં બહોળે હાથે ઉડાવ્યા. હજી આટલેથી પણ એને સંતોષ ન વળ્યો ત્યારે અંગ ઉધારે નાણાં લાવી ઉડાવવા લાગ્યો.

જ્યારે કોઈ ધીરનાર રહ્યું નહિ ત્યારે તે થાક્યો, અને તે સાથેજ એના ભરમ પણ ઉઘાડો થઇ ગયો. આખા ગામમાં એની અપકીર્તિ થવા લાગી. લોકો એક પછી એક એને ઘેર ઉઘરાણી આવવા લાગ્યા. એક લહેણદાર એના ઘર ઉપર જાતી લાવ્યો અને બીજાએ એને કેદમાં બેસાડાવ્યો. હવે એના કુટુંબની પુરેપુરી દુર્દશા આવી. બેરી છોકરાંને લઇ રહતી કમળતી પિએર મધ અને તેની મા બાડાનું ઘર લઇ તેમાં રહી. કોઇ પાડોશીને દયા આવે ને કાંઇ અપાવે તો તે ખાતી, નહિ તો બિચારી લાંઘણો કરતી. દુષ્ટ અમરચંદ્રને હજી સાન વળી નહોતી. કેદમાંથી છૂટ્યા પછી પણ એણે એવાંજ લક્ષણો જાળી રાખ્યાં. પોતે સાધુ તથા કિમ્બાગર બની જ્યાં ત્યાં ભટકવા લાગ્યો. બાઈ મોહન, તમારા કહેવા ઉપરથી વળી જણાય છે કે તે બીજાવાર પણ કેદમાં ગયો છે. જુડા કામેનું પરિણામ હંમેશાં જુડુંજ આવે છે. તમે હવે મન વાળી પાછા ઘેર જાઓ. એની પાસે કંઈ પણ નથી. તેથી કારટે તમને બદલા તરીકે આપવા ધારેલી રકમ તમને મળનાર નથી. આ સર્વ હકીકત સાંભળ્યા પછી મન વાળી મોહન પોતાને ગામ પાછો આવ્યો.

હવે મોહનની દુર્દશા આવી. જે પાડોશીને ત્યાંથી રૂપીઆ લાવ્યો હતો, તેણે દાવો કરી ઘર હરાજ કરાવી પોતાનાં નાણાં વસુલ કર્યાં. વળી તે જે શેઠને ત્યાંથી સુતર લાવી પોતાની શાળ ઉપર માલ બનાવી પાછો આપી આવતો, તેને પણ મોહનની દુર્બળ દશા જોઇ અણુવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો, તેથી માલ આપવો બંધ કર્યો. આથી મોહનના કુટુંબને જૂએ મરવાનો વખત આવી લાગ્યો. છેવટે મોહનની દૃષ્ટિ સુશીલ તરફ ગઇ. એક દિવસે રાતના વખતે તે સુશીલ પાસે ગયો, અને યુક્તિથી કહેવા લાગ્યો કે જે એકાદ શાળ ઉપર તમે અને કામ કરવા દેશો તો તમારી મારા ઉપર મહેરબાની થશે. જે કદાચ ખાલી ન હોય અને નવી બનાવી આપશો તોપણ હું તે નિયમસર ચલાવીશ, અને તેથી તે પાછળ ખરેખે તમારાં નાણાં ખરબાદ જશે નહિ.

સુશીલ—તમે તો કોઇ શેઠને ત્યાંથી સુતર લાવી માલ બનાવો છો ને?

મોહન—હાજી, એ વાત ખરી છે, પરંતુ શેઠને સ્વભાવ સારો નથી તથા ડગલે ડગલે વાંધા પડે છે અને વારંવાર અપમાન કરે છે, માટે આપનાજ કારખાનામાં આવવાની મારી ઇચ્છા છે. આપ ખાનદાન કુટુંબમાં જન્મ્યા છો અને દેવ જેવા છો, આપના હાથે જશરેખા છે, આપના

કારખાનામાં જે રહે છે તે સર્વ સુખી થાય છે, આપનું ભાગ્યજ મોટું છે; નાતજાતમાં તથા ગામમાં આપની વાહવા બોલાય છે, તેમજ આપને ત્યાં રહેનાર કારીગરોની બહુ આપણે ગણાય છે, માટે હું પણ આપના કારખાનામાંજ આવવા ઇચ્છું છું. મારા શેઠ તો મને રાખવાને આજીજી કરે છે, પણ હું તે આજીજીને હવે ગણકારવાનો નથી. તમે તમારા કારીગરોને જીવતદાન આપ્યું છે. વળી તમારી ઉદારતા રાજ બોજ જેવી છે. તમારા કારીગરો તમારી મદદ અને ઉદારતાથીજ દીપી નીકળ્યા છે. આપને જોઇને મને તો એમ લાગે છે કે જાણે કળિયુગમાં બીજા ધર્મ-રાજાજ નજમ્યા ન હોય !

મોહન હજી વધારે બોલવા જતો હતો, એટલામાં સસીએ તેને અટકાવીને કહ્યું, કે તમારી આ ટેવ ખીલકુલ સારી નથી. કોઇપણ માણસનાં તેને મોઢેજ વખાણ કરવાં એ એક જાતની ખુશામત છે. નીચ માણસોનેજ એવી ખુશામત પ્રિય હોય છે. મને ખુશામતની મોટી ઝીડ છે. ખુશામત કરનાર માણસનું અંતઃકરણ ભાગ્યેજ સારું હોય છે. હું દેવ નથી પણ માણસ છું, અને માણસ જાત જેવી ભૂલો કરે છે તેવી હું પણ ધણીવાર કરું છું. હું બહુ આપણેદાર કુટુંબમાં જન્મ્યો નથી. મારું કુટુંબ સાધારણ છે. તમે કહો છો કે નાત જાતમાં અને ગામમાં મારાં પુષ્કળ વખાણ થાય છે, એ વાત ખરી નથી. ખરાને ખરું કહેવામાં હું ધણીની આંખે ચઢ્યો છું, અને તેથી મારી નિંદા કરનારનો પણ તોટો નથી. તમારો ધંધો મૂકી તમારે મારા કારખાનામાં આવવાનું શું કારણ છે તે હું જાણું છું, છતાં તમે તદન બોટું બોલો છો, એટલુંજ નહિ પણ ને સાથે વળી હદ બહારની ખુશામત કરો છો. ભોજરાજ તો આખા માળવાનો ધણી હતો તેથી તે ધારે એવી ઉદારતા કરી શકે એવી શક્તિ ઇશ્વરે તેને આપી હતી, પરંતુ હું તો પામર પ્રાણી છું. મેં એક ઉદારતાનું કાર્ય કર્યું નથી. મેં મારા કારીગરોને મદદ કરી હશે, પણ એમાં તો પરમાર્થની સાથે સ્વાર્થ પણ સમાવેલો હતો. સઘળા કારીગરો મારે લીધે નાહ, પણ તેમની જાત મહેનતને લીધેજ દીપી નીકળ્યા છે. ભાઈ મોહન, તમારો સ્વભાવ જોઇ મને આશ્ચર્ય લાગે છે. તમને મારા કારખાનામાં રાખવાથી મારા બીજા કારીગરો પણ બગડે, માટે હું તમને રાખવાનો નથી.

આ જવાબ સાંભળ્યા પછી મોહન પોતાને ઘેર ગયો, અને પોતાની

કુટેવને માટે કંઈ એક પરતાયો. હવે જમ જમ તેને અન્ન વસ્ત્રની તાણ પડતી ગઇ, તેમ તેમ તેના સ્વભાવમાં સુધારો થતો ગયો. કેટલીક સુદત પીત્યા પછી પાડોશમાં રહેનાર કારીગરોને આ આમતની ખાત્રો થઇ ત્યારે તેમની ભલામણ ઉપરથી સુશીલે તેને અનેક ચેતવણી આપી પોતાના કારખાનામાં નોકર રાખ્યો.

પ્રકરણ ૧૪મું.

દંડતા.

હવે સદ્ગુણીના મગરનો ઉદય થવા લાગ્યો હતો. સ્વામી ગુજરી ગયા પછી લાંબી મુદતે સુખનો અવસર આવ્યો. દિવસે દિવસે ઉપજ થવા લાગી. તેથી સારી રકમ ખરચી મળતું ઘર બાંધી તેમાં વાસ કર્યો. સેંકડો માણસો સદ્ગુણીની તથા સુશીલની સદાઘ મારવાને રોજ આવતાં. કોઇ કોઇ તો ખુશામતની ખાતરે આવતાં. પણ સદ્ગુણી એવી ખોટી ખુશામતને ગુણ-કારતી નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેમને ધીમેથી શિખામણ આપી સારે રસ્તે દોરતી. પોતાની અનાથ અવસ્થા વારંવાર યાદ કરતી તથા ઉપજ વધ્યા છતાં દરેક કામમાં વિવેકસર ખર્ચ કરતી. હવે સુશીલના સંબંધને માટે ઉપરાઉપરી માગાં આવવા લાગ્યાં. સદ્ગુણીએ એક સારા આચરણ-વાળા કુટુંબની કન્યા પસંદ કરી સુશીલનું લગ્ન કર્યું. તે પુત્રવધુને પોતાની પુત્રી તુલ્ય ગણી તેને કેળવવા લાગી. સાસુની વહુ તરફ એટલી બધી મમતા હતી કે વહુ સાસુને પ્રેમ જોઈ તેના ઉપર શીદા શીદા થઇ જતી. સાસુની સલાહથી વહુ દુષ્ટ ઐરાંના સમૂહથી દૂર રહેવા લાગી. મા દીકરા ને વહુ ત્રણે રોજ અમુક વખત ઇશ્વર ધ્યાનમાં ગાળતાં, તથા સાથે બેસી ઇશ્વરનાં બજન ગાતાં. ત્રણેએ દૃઢ નિશ્ચય કરેલો કે કોઇની કુચક્ષી કે નિંદા સાંભળવી નહિ. કવચિત્ કવચિત્ દુષ્ટ પાડોશણો આ કુટુંબની અદેખાઇ કરતી તથા કુટુંબનાં માણસોને લડાવી મારવાને સાચાં જુઠાં કરી બંબેરવા પ્રયત્ન કરતી; પરંતુ કુટુંબનાતસલ્લવાળી સદ્ગુણીના કારભારમાં સર્વે નિષ્ફળ જતાં પેલો નિરાધાર બીખો તથા તેની વહુ સદ્ગુણીઆઇને ત્યાં વારંવાર આવતાં અને બીખો તો સુશીલની તરફ સગા ભાઇ કરતાં પણ વધારે રતેહભાવથી જોતો. આવા અનુપમ સુખમાં સદ્ગુણીએ નવેક વર્ષ ગુળ્યાં. એટલામાં તેને

એકાએક તાવ લાગુ પડ્યો. સુશીલ, બીખો અને તેમની બંનેની ધર્મપત્ની-
ઓએ મળી તેની ચાકરી કરવામાં ક્યાશ રાખી નહિ, પરંતુ દેવધરજી
બળવાન છે. સદ્ગુણીને આત્મા આ ક્ષણભંગુર દુનિયા તજી શાંતિ અને
સંતોષથી સ્વર્ગે સીધાવ્યો.

સુશીલે નિશાળ છોડ્યા પછી પણ વાંચનનો મદાવરો સારો રાખ્યો
હતો. તે દરરોજ નિયમિત રીતે વર્તમાનપત્રો વાંચતો. ગુજરાતી ભાષામાં
પ્રગટ થતાં ધર્મપ્રસાર સારાં પુસ્તકો તેણે વાંચ્યાં હતાં. પોતે પુસ્તકશાળાને
મેન્બર હતો, એટલુંજ નહિ, પણ પોતાને ઘેર પણ તેણે પોતાની એક
ખાનગી પુસ્તકશાળા રાખી હતી. તેના મિત્રમંડળમાં પણ ધર્મ વિદ્વાન
પ્રામાણિક અને ઉત્તમ આચારવિચારના માણસો હતા. આ સઘળા સંસ્કારોને
લીધે સુશીલના આચારવિચાર બહુ ઉચ્ચ થયા હતા. માતૃશ્રીના મરણ
પ્રસંગે તેણે રડવા કુટવાની સાફ ના પાડી હતી. આથી તેની નાત જતના
માણસો અને તેમાં પણ વળી ખાસ કરીને સ્ત્રી વર્ગે કંઈક લેધ્યું હતો.
સુશીલ જાહેર રીતે કહેતો કે આપણે એ રિવાજ ખીલકુલ સારો નથી.
મરનારના સંબંધીઓને દીલાસો આપવાને બદલે રડી કુટી દીલગીરીની વાતને
આપણે તાજ રાખીએ છીએ. બલે લોકો ગમે તે બોલે પણ હું તો મારા
વિચારમાં દૃઢ રહીશ.

માતૃશ્રીના મરણને આઠ નવ દિવસ થયા એટલામાં તેની નાતનાં
અનેક ઘેરાં ડોસીને રડવાને બહાને એને ઘેર આવી ગયાં. રડવાની સુશીલે
મના કરી હતી તેથી અમથાં બેસીને ચાલી જતાં. આ ઘેરાંમાંથી ધર્મ
પ્રસાર તો ચિકિત્સા જેવાને આદર્શ કે ડોસીની પાછળ શાંતિ ભોજનમાં
સુશીલે શું કરવા ધાર્યું છે. છેક દશ દિવસ થયા ત્યાં સુધી કાંઈ તૈયારી લોકોના
જેવામાં આવી નહિ ત્યારે આખી નાતમાં સુશીલનીજ વાતો થવા લાગી.
કોઈ એને સુધરેલ કહે, કોઈ બગડેલ કહે, કોઈ વહી ગયેલો કહે અને
કોઈ કોઈ તો એને નીચ કે કંજુસ કહેતા. આ સઘળી વાતો એના કાન
પર આવતી, પણ એણે કશાને લેખતું નહિ. છેવટે એનો પિતરાઈ કાકો
હાથમાં લાકડી લઈ ધીમે ધીમે ખોડંગતો ખોડંગતો સુશીલને ઘેર આવ્યો.
તે કહેવા લાગ્યો કે ભાઈ, કુટુંબમાં કોઈ પત્રાકમી પાકે ને સારાં સારાં
ભોજન આપી નામના મેળવે, એ એક મોટો લ્હાવો છે. માટે કુટુંબની
મંજૂર વધે એવી શિખામણ આપવાની ખાતર હું અહીં આવ્યો છું. તને
આ કોઈએ ખોટું જૂઠું બરાલું છે. શાંતિભોજન આપ્યા સિવાય ન ચાલે.

આ રિવાજ કાંઈ આજકાલનો નથી. આપણા આપદાદા કરતા આવ્યા છે, અને આપણે પણ કરીએ એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ગરીબગરબાં ઘરમાં ખાવા ન હોય તો પણ ઘરનાર વેચીને જ્ઞાતિભોજન આપે છે; અને તારા ઉપર તો ઇશ્વરની કૃપા છે, છતાં આવી નાગાઈ કરે છે તે ઠીક નથી. નાત જાતમાં ઉતરી જમશ હોકરાં છૂંયાં વરાવવાં ઠંઠણ પડશે, ને સુખેદુઃખે કાંઈ આવે પૂછશે નહિ આ રિવાજ આપણા એકલામાં જ નથી; તમામ જ્ઞાતિઓ તપાસી જો. કોણી વાઘરી ઢેડ સરખા પણ મરણ પ્રસંગે જ્ઞાતિભોજન આપ્યા વગર રહેતા નથી. તું અલારે સમજતો નથી, પણ પછી જ્યારે નાતજાતનાં માણસોનાં મહેણાંટુણાં સાંભળીશ ત્યારે તારાં માથું કાણું થઈ જશે; ને પછી મારા બોલ યાદ કરીશ. અંતઃકરણની દાઝ અને આંતરડાંની સગાઈ જાણીનેજ હું તને શિખામણ આપવા સાર ગાંઠે ખીચડી બાંધીને અહીં આવ્યો છું, બાકી તો બીજાં જ્ઞાતિજનોની માફક મને પણ દૂર રહી ચિકિત્સા કરતાં આવડે છે.

સુશીલતું મનોબળ બહુ દૃઢ હતું. ડોસાના કહેવાની અસર તેના ઉપર જરાએ થઈ નહિ. જ્યારે જ્ઞાનનો ધંધો શરૂ કરવો હતો ત્યારે આજ ડોસાએ બવાં ચઢાવીને જે જવાબ આપ્યો હતો તે તેને હજી યાદ હતો, પરંતુ ઉંચા સંસ્કારોને લીધે મહેણાંટુણાં મારી વેર લેવાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાની ટેવને તે ધિક્કારતો તેથી મનમાં સમજી તેણે એ વાત ઉચ્ચારી નહિ; પરંતુ ડોસાને શાંતિથી જવાબ આપ્યો કે આ રિવાજ કાંઈપણ પ્રકારે સારો નથી. આ રિવાજથી આપણી તેમજ બીજી જ્ઞાતિઓની ઘણી ખરાબી થઈ છે. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં એ રિવાજ કાંઈપણ ઠેકાણે વર્ણવ્યો નથી. મેં એકવાર દૃઢતાથી જે સારો વિચાર કર્યો છે તે હું કદી છોડનાર નથી. હું સારી રીતે સમજું છું કે આપણી નાત જાતનાં માણસો તથા સગાંવહાલાં; મારી પાછળ કટકટ કરી રહ્યાં છે, પણ એથી હું ડગી જઈ એવો નથી. ગમે તે પરિણામ આવે પણ હું મારો નિશ્ચય તજવાનો નથી.

બાઈ સુશીલ મારો એક છેલ્લો બોલ સાંભળી લે. જ્ઞાતિ જશ આપે એ નાનુંસુનું કામ નથી. કન્ય બાળ્ય હોય ત્યારેજ એવો જશ મેળવી શકાય છે. જો પેલા મોરલીઘર પંડ્યાના પિતા ગુજરી ગયા ત્યારે નાતમાં વધન આવતાં હતાં. તેથી તેમણે બે દિવસ સુધી મહાદેવના દહેરામાં બાંધણ કરી નાતને એકઠી કરી જમાડી ત્યારે જ્યાં. એનું નામ તે માણસાચારી !

એનું નામ તે રૂખ્યા ! આમ બકવા કરવા મચી પડે છે એમાં બહાદુરી નથી. પેલા દ્વેષીએ પોતાની બાર વરસની દીકરી પાછળ આપી નાત જમાડી કેવા હરહર મહાદેવ ખોલાવી દીધા એ તને ખબર નથી શું ? અરે પેલા આચારજને ઘેર શું થયું તે તો જરા વિચાર ! મગનલાલ આચારજનું મરણ ૪૫ વરસની ઉંમરે થયું હતું. તેમની વિધવા નવી હોવાથી ૧૮ વરસની ઉંમરની હતી, અને છોકરો તો માત્ર નવ માસનો હતો બાકીને પડી રહેવાને માત્ર એક છાપર હતું, સિવાય આજીવિકાના સાધનમાં કંઈજ નહોતું. છતાં પણ જ્યારે બાઈના નણદોષ કહેવા ગયા કે તરત તેણે તે વેચી નાખ્યું અને બાડના ઘરમાં રહેવા ગઈ; અને ઘરના પૈસા ઉપજ્યા તે વડે સ્વામીની પાછળ જાતિભોજન આપી આપી નાતમાં જયજયકાર વર્નાવી દીધા એનું નામ તે જાત ! એનું નામ તે કુળવાનની કન્યા ! એનું નામ તે સતી ! બહેને પોતે દળણું દળીને પોતાનું પેટ ભરશે અને છોકરો મોટો કરશે, પણ સ્વામીના કુળને તો અજવાળ્યું ! હજી વખત છે, માટે સમજ. ઉપરથી ઇશ્વર કહેવા માટે નહિ આવે.

સુશીલ—કાકા, મને આવી ત્રાસદાયક વાત વધારે કહેશો નહિ. તમે એમાં શી મોટી પરાક્રમોની વાતો કહી તેની મને તો સમજ પડતી નથી. તમે આવો ઉપદેશ કરી ધણીએ કુટુંબોને પાયમાલ કરી નાખ્યાં છે. આમાં હું અજ્ઞાનતા સિવાય બીજું કંઈ જોતો નથી. બહે તમારે કહેવું હોય તે કહેજો. લોકો ખાવાની ખાતર ચાર દિવસ ગમે તે બોલશે તેની મને અડચણ નથી. હું મારી દૃઢતા છોડનાર નથી. મારો દાખલો લઈ બીજાં ગરીબ કુટુંબો પણ આવા પ્રેતભોજનના અધષ્ટિત ખર્ચોથી બચશે તેથી મને બહુ પુણ્ય થશે એમ હું માનું છું લોકોને ખાવા મળે તેથી વાહવા બોલે છે, અને તેથી કુલાકોને અનેક માણસો પાયમાલ થાય છે અને થયા છે, માટે હવે મને વધારે કહેશો નહિ, હું માનનાર નથી. ડાસાને આથી બહુ ગુસ્સો ચઢ્યો, તેથી તે ભવાં ચઢાવી એકદમ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પોતાની શિખામણ સુશીલે માની નહિ, તેથી આ વાચાળ ડાસાએ તથા બીજા જાતિ-જનોએ કામકામ સુશીલની નિંદા કરવામાં બાકી રાખી નહિ; પરંતુ વિના પ્રયોજને અજ્ઞાન લોકો તેને વખાણે કે વખોડે તેની પરવા સુશીલ કદી કરતો નહિ.

માતૃશ્રીની પાછળ કાંઈ પણ ધર્માંદા કાર્ય કરવું એવી તો સુશીલની

મૂળધીજ ઇચ્છા હતી. પોતે જે સારી સ્થિતિ ઉપર આવ્યો છે તે પ્રતાપ પોતાની માતૃશ્રીનોજ છે એમ તે માનતો. માતૃશ્રીની પાછળ ખરેખરા ધર્મનું કંઈ પણ કાર્ય કરવા તે વિચારતો હતો, એટલામાં તેને એક ઉત્તમ માર્ગે જડી આવ્યો. સુંદરપુરમાં એક અંગ્રેજ નિશાળ હતી, તેમાં પાંચમા ધોરણ સુધી અભ્યાસ ચાલતો હતો. છઠું ને સાતમું ધોરણ શીખવા માટે પંદર વાસ માછલ ઉપર આવેલા એક બીજા શહેરમાં વિદ્યાર્થીઓને જવું પડતું. ત્યાં નિશાળની શી ઉપરાંત વીશી ખર્ચ બરવું પડતું તેથી ધણાખરા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ છોડવો પડતો; અને તેથી ધોખીતો કુતરા ધરતોએ નહિ અને ઘાટતોએ નહિ, એવી તેમની સ્થિતિ થતી. આ મુશ્કેલીથી ડરીને તેની માએ તેને અંગ્રેજ નિશાળમાં ન મૂક્યો એ વાત પણ તેને વારંવાર યાદ આવતી. સુંદરપુરનાં કોઠાએ અંગ્રેજ છઠું ને સાતમું ધોરણ શીખવવાની પરવાનગી મેળવવા માટે સરકારને વારંવાર અરજ ગુજારેલી, પરંતુ રૂ. ૧૦૦૦૦)ની ચાપણ ખાસ જુદી મૂકવામાં આવે, તોજ એ બે ધોરણો કાઢવાની પરવાનગી આપવામાં આવશે એવો સરકાર તરફથી જવાબ મળતો હતો. ગામમાં કેટલાક ધનવાનો હતા, પરંતુ આવી મોટી રકમ ધર્મદા તરીકે આપવાની કોઈ હિંમત કરતું નહિ. આમ બીના જાણવામાં આવતાં સુશીએ વિચાર કર્યો કે આજથી દશ વર્ષ પહેલાં તો મારી પાસે કંઈ ન હતું. વળી મરણ પ્રસંગે કંઈ પણ મુડી સાથે લઈ જવાની નથી. હાલ જે મારી પાસે રૂ. ૩૫૦૦૦)ની મુડી એકઠી થઈ છે, તેમાં ખરેખર પ્રતાપ તો મારી માતૃશ્રીનોજ છે. પુત્રધર્મ બજાવવાનો ખરેખરો જોગ હૃદયે અનાયાસે આપ્યો છે, એમ ધારી તેણે રૂપિયા દશ હજારની રકમ સંખ્યાવત તરીકે આપવા સત્તાધારીઓને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો; એટલુંજ નહિ પણ તે રકમ મોટા આનંદ સાથે સત્વર આપી માતૃશ્રી તરફનું ઋણ અદા કરી સંતોષ પામ્યો. ધન્ય છે સુશીલની હિંમત અને વૃત્તિઓને ! દૃઢતા તે આનું નામ ! સુપુત્રોનો ધર્મ તો એજ છે !

સુશીએ પોતાનો સંસાર ચલાવવામાં ધણી બાજતોમાં દૃઢતા દેખાડી હતી. સુંદરપુરથી થોડે દૂર તીર્થક્ષેત્ર નામે એક શહેર આવેલું હતું. ત્યાંના બ્રાહ્મણો બહુ કુળવાન ગણવાની રીઠી ત્યાંની જાતિમાં દાખલ થઈ ગઈ હતી. તેથી તીર્થક્ષેત્રની આસપાસ આવેલાં સુંદરપુર અને બીજાં સ્થળના બ્રાહ્મણો પોતાની કન્યા ત્યાં આપતા. કન્યાનાં માખાપોતે લગ્ન પ્રસંગે જનખર્ચ તથા ખર્ચ ઉપરાંત વરરાજને રૂ. ૨૦૦) થી રૂ. ૧૫૦૦) સુધીનો ચાંલો

આપવો પડતો. આ કુળવાનોને કન્યાની એટલી બધી છૂટ રહેતી કે તેમના ઘરમાં પુત્રવધુનો તો હિસાબજ નહોતો. તેથી ઘણી બાઈઓ દુઃખી થતી.

એક વખત સુશીલ અને તેની પત્ની બંને બેઠાં હતાં. એવામાં પાડોશમાં રહેનાર જગન્નાથ શાસ્ત્રીનાં ધણિઆણી જયકાર ત્યાં આવ્યાં. ને જણાવ્યું કે મારી ભાગીરથીના પિતા ગામ ગયા છે, ને ટપાલમાં આ કાગળ આવ્યો છે. તે જરા વાંચી સંભળાવશે તો તમારો આભાર થશે સુશીલ કાગળ વાંચતો ગયો અને જયકારને કહેતો ગયો કે આ પત્ર તીર્થક્ષેત્રથી આવ્યો છે; અને શાસ્ત્રીની ફોઈના દીકરાએ લખેલો છે. તેમાં એવી મતલબ છે કે ભાગીરથીનો વિવાહ ગંગાધર શાસ્ત્રીને ત્યાં કર્યો છે, અને રૂ. ૫૦૦) ચાંદાના આપવાના નક્કી કરેલા છે, પરંતુ લગ્નસરા પાસે આવવાથી આસપાસના ગામના કેટલાક ગૃહસ્થો પોતાની કન્યાનાં સગપણ કરવા ત્યાં ઉતરી પડ્યા છે. પરિણામે વરના ભાવ વધતા ચાલ્યા છે. જે વરના રૂ. ૩૦૦) ઉપજતા તેના હવે રૂ. ૬૦૦) ઉપજે છે. ગંગાધર શાસ્ત્રી અને તેમનાં ધણિઆણી બંને ફરી બેઠાં છે, કેમકે તેમના છોકરાના હવે રૂ. ૮૦૦ થી રૂ. ૧૦૦૦) સુધી ઉપજવા લાગ્યા છે. અને તેથી શાસ્ત્રીજીને ત્યાં તેડાવ્યા છે. આ વાત સાંભળી જયકારની આંખમાં ઝળઝળાં આવ્યાં, અને કહેવા લાગી કે બાઈ, અમારાં નશીબજ વાંકાં છે. પેટે પાટા બાંધી જેમ તેમ કરી રા. ૫૦૦)ને જોગ કરેલો છે, તેમાં વળી આ વિદ્વ આવી પડ્યું. ભાગીરથીના પિતાને તેડવા માટે માથુસ મોકલું છું. આ વાત સાંભળી તેમને અનાજ પણ ભાવવાનું નથી. રા. ૧૦૦૦) ચાંદાના તથા રા. ૨૦૦) જાનખર્ચના મળી લગભગ રા. ૧૨૦૦) ખર્ચ થાય, તે લાવવા ક્યાંથી ? અમે લગ્ન લેવાની તૈયારીમાં હતાં, એટલામાં વળી આવી પીડા આવી પડી. એમ બોલી ડસકાં ભરતી ભરતી તે પોતાના ઘર તરફ ચાલી. આ દેખાવ જોઈ સુશીલને ઘણી દયા આવી. તેણે જયકારને પાછી બોલાવી કહ્યું કે જો તીર્થક્ષેત્ર સિવાયના બીજા કોઈ સ્થળમાં સારા અચારવિચારવાળા કુટુંબમાં તમારી ભાગીરથીનું લગ્ન કરો તો બધું ખર્ચ હું માંડી વાળીશ. જ્યાં છોકરી સુખી થાય તેજ સારું કુળ. શક્તિ હોય કે ન હોય તો પણ સેકંડો રૂપીઆ ચાંદાના આપી તીર્થક્ષેત્રના કુળવાન ગણાતા બ્રાહ્મણોમાં કન્યા આપવો આપણે આ રિવાજ કોઈ પણ પ્રકારે સારો નથી. આવા ખોટા કુળાબિમાનને મદદ કરવાથી આપણી ખરાબી થઈ છે, અને હજી વધારે થશે. તમને લોકો ફટકર કરશે, પણ એથી તમારે ડરવું નહિ. તમે જે ગામમાં અને

જે કુટુંબમાં ભાગીરથીતું લગ્ન કરશે તેજ ગામમાં અને તેજ કુટુંબમાં હું મારી દીકરીના પણ્ય વિવાહ કરવા તૈયાર છું. તીર્થક્ષેત્રના કુળવાન ગણાતા બ્રાહ્મણોમાં હું મારી દીકરી દેવા રાજી નથી. ખરી રીતે જીએ! તો આપણી નાતના ધણા માણસોને અંદરખાનેથી આ રિવાજ પસંદ નથી, પણ આગેવાની કરી બહાર પડવાની કોઈનામાં હિંમત નથી. શાસ્ત્રીજી આવે ત્યારે તેમને પૂછી વિચાર કરી જવાબ આપજો. ધણા માણસો ફેરવનાર મળશે, માટે દઢતા હોય તોજ મારી પાસે આવજો. તમારી કન્યાને માટે તમે મુખત્યાર છો. બાકી મારી દીકરીના સંબંધમાં હું તો મારો નિશ્ચય ફેરવનાર નથી.

જ્યારે જગન્નાથ શાસ્ત્રી ઘેર આવ્યા, ત્યારે જ્યકોરે આ બધી હકીકત કહી સંભળાવી, પરંતુ તે જીના વિચારના હોવાથી તેમને વાત ગમી નહિ, અને તેઓ એકદમ તીર્થક્ષેત્રમાં ગયા. ગંગાધર શાસ્ત્રીના ધણા કાલાવાલા કર્યા, પરંતુ રૂપીઆ એક હજાર કરતાં ઓછી રકમ લેવાની તેમણે ચોકખી ના કહી. બીજા બે ત્રણ વર હતા ખરા, પણ તેમણે પૈસા સંબંધી મોટી બાથ ભીડવા માંડી, તેથી પૈસાને સગવડ કરી ફરીવાર ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કરી શસ્ત્રી પાછા આવ્યા. પછી સગાંવહાલાંની સલાહ પૂછતાં સર્વ તીર્થક્ષેત્રમાંજ કન્યા આપવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. તથા બીજે રથળે કન્યા આપવાથી નાક કપાક જશે એમ કહેવા લાગ્યાં ખરાં, પરંતુ જેની જેની પાસે પૈસા સંબંધી માગણી કરી, તે સર્વે જણે ચોકખી ના કહી હવે એકે ઉપાય રહ્યો નહિ, એટલે ચાકીને છેવટે શાસ્ત્રીજી સુશીલ પાસે આવ્યા, અને તેની વાત કયુલ કરી. સુશીલે શાસ્ત્રીજીને કહ્યું કે લોકો તમને ફટફટ કરશે, માટે પુરેપુરી દઢતા હોય અને લોકો ગમે તે બોલે તેની જરાએ દરકાર ન કરો તોજ હું તમારા કામમાં ઉભો રહેવા ખુશી છું. શાસ્ત્રીજીએ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક તે સર્વ કયુલ કર્યું, ત્યાર પછી સુશીલ શાસ્ત્રીને તેડી જોડેના ગામમાં ગયો, અને કુળમાં સાધારણ ગણાતા, પણ ઉત્તમ આચારવિચારના એક માણસને ત્યાં ભાગીરથીનો વિવાહ કર્યો, તથા એજ કુટુંબના બીજા માણસને ત્યાં પોતાની દીકરીનો પણ વિવાહ કર્યો. ભાગીરથી ઉંમર લાયક થઇ હતી, તેથી વિવાહની આજે લગ્ન પણ લીધાં. નાતજાતનાં પુત્રજા માણસોએ સુશીલની તથા શાસ્ત્રીજીની નિંદા કરવા માંડી, પણ તે કશાથી નહિ કરતાં આગેવાની

ખરેશો ભાગ લઈ સુશીલે ઉત્સાહ સાથે ભાગીરથીનું લગ્ન કર્યું, અને આપેલા વચન પ્રમાણે તમામ ખર્ચ માંડી વાળ્યું.

સુશીલે આ તથા આવાં બીજાં કામોમાં વારંવાર દૃઢતા દેખાડી હતી. એના પિતરાઈ મામાનો દીકરો નંદલાલ કરીને હતો. તેને એક જમનાદાસ નામના શેઠનું દેવું હતું. દેવાનો ફરિયાદ કરવાને શેઠને તેડીને નંદલાલ સુશીલને ઘેર આવ્યો. બંને પક્ષની વાત સાંભળીને તથા આસપાસના સંજોગોનો વિચાર કરીને સુશીલે એ દેવા પેટે અમુક રકમ આપવાની નક્કી કરી આપી. બંને પક્ષને આ દરાવ પસંદ પડ્યો. આ વાત જમનાદાસના નાના ભાઈના જાણવામાં આવી. બંને ભાઈઓ વચ્ચે વડીલોની મિલકત વહેંચવા સંબંધમાં લાંબી સુદૃઢતાથી તકરારો ચાલતી હતી, તેથી જમનાદાસનો નાનો ભાઈ નંદલાલને મળ્યો. અને જો તેના મોટાભાઈને બાળ્યોએ મૂકા દઈને તેને એકલાને જ નાણાં આપવામાં આવે તો સુશીલની રૂબરૂ નક્કી થએલી રકમ કરતાં લગભગ અડધી રકમ આ દેવા પેટે લઈ પુરી રકમની પહોંચ આપી દેવા પોતાની ખુશી જણાવી. નંદલાલનું મન આથી લલચાયું ખરું, પરંતુ જમનાદાસ દાવો કરે અને સુશીલ ખરી હકીકત કહી દે તો પોતે કદાચ મુશ્કેલીમાં આવી પડે, એમ ધારી પ્રથમ તે સુશીલને મળ્યો અને કોર્ટમાં દાવો દાખલ થાય તો પોતાના લાભમાં સાક્ષી આપવા સુશીલને વિનંતી કરી. સુશીલે પૂર્ણ દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો કે એમ કદી બનશે નહિ. થવાનું હોય તે થાય, પરંતુ મારી રૂબરૂ જે વાત બની છે, તેમાં જરા પણ ફેરફાર કર્યા સિવાય હું કોર્ટને ખરેખરી હકીકત જણાવી દઈશ. આ ઉપરથી નંદલાલને બહુ માફ લાગ્યું, અને ઠામ ઠામ સુશીલની નિંદા કરવા લાગ્યો, એટલું જ નહિ પણ સુશીલની દીકરીના લગ્ન પ્રસંગે નંદલાલ, તેની બેન, બનેલી અને મારસી વગેરે સગાં એને ઘેર બીલકુલ આવ્યાં નહિ. ખરી બાબતમાં સુશીલ આમ ડરી જાય એવો નહોતો. પુષ્કળ દુઃખ વેઠતાં છતાં પણ અનેક બાબતોમાં સુશીલે આવી દૃઢતા દેખાડી હતી.

સુશીલનાં લક્ષણો ખરેખર અનુકરણ કરવા જેવાં હતાં. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એના ઉત્તમ વર્તનની અસર નાતજનતમાં વધારે ફેલાતી મઈ અને તેના પ્રરિણામે ધણા માણસોને લાભ થયો હતો. ધણા સમજી માણસો ડગલે ડગલે એનાં કૃત્યોનાં દર્શાવો આપતા. અને

એના મરણ પછી તો ભોકા એને દેવ જેવો મણી કાણે કાણે યાદ કરતા,
તથા એનાં પરોપકારી કાર્યો અને ઉચ્ચ લક્ષણોથી ફેલાએલી અસર જોઈ
સાનંદાશ્ચર્ય પામતા. પરમકૃપાળુ પ્રભુ અમારા વાંચક વર્ગમાં સુશીલનાં જેવાં
શુભ લક્ષણો પ્રેરે ! તથાસ્તુ.

